

ZEYDÎ USÛL-İ FIKIH LİTERATÜRÜ

Dr. Fatih YÜCEL*

Özet: Zeydiyye mezhebi kelâm ilminde olduğu kadar fıkıh ve usûl-i fıkhıta da adından söz ettiren önemli fırkalardan biridir. Gerek Taberistan, Gilân ve Deylem gerekse Yemen Zeydîleri fıkıh usulüne dair önemli eserler kaleme almışlardır. Taberistan'da telif edilen ilk müstakil usul eseri hicri 340-424 yıllarında yaşayan Nâtık-Bilhak'ın el-Müczî'sidir. Söz konusu eser pek çok yönden sonraki Zeydî usul eserlerini de etkilemiştir. Yemen'de ise ilk müstakil usul eserleri hicri VI. asrın ilk yarısında telif edilmeye başlanmıştır. Bu makede hicri V. asırdan günümüze dek Zeydî usulüne dair telif edilen eserlerin imkânlar nispetinde tespiti yapılmış; söz konusu literatürün alandaki yerini ortaya koyabilme adına başyapıt niteliğinde olanlar usul konularını tertibi, kaynakları, fukaha ve mütekellimin usul eserleri ile ilişkisi, farklı fikhî ekollerle irtibatı ve telif üslubu gibi konular üzerinden değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Zeydiyye, Zeydî usulü, Mu'tezile, el-Müczî, Nâtık-Bilhak, Mütekellimîn, Hanefî Mezhebi.

The Literature of Zaydi Legal Theory

Abstract: Zaydiyya denomination is one of the most important schools which has come into prominence not only in kalam/theology, but also in fiqh and Islamic legal theory. Both Tabaristan (Gilân and Daylaman) and Yemen Zaydis have written important books related to the Islamic legal theory. The first self-contained usûl text which was scripted in Tabaristan is al-Mujzi of Nâtık Bilhaq, who lived in between years 340-424 heqira. This book has also influenced later Zaydi literature in many directions. In Yemen, the first independent usul text have been written in the sixth century of hegira. In this article, initially we have tried to determine the name of Zaydi usul literature from fifth century of hegira until now. We then evaluated their main patterns regarding these criteria: systematic, sources, relationships with the book of Mutakallimun and Hanefities, other schools of law and writing style.

Keywords: Zaydiyya, Zaydi legal theory, Mu'tazila, al-Mujzi, Natiq Bilhaq, Mutakallimun, Hanafite school.

GİRİŞ

Zeydiyye¹, hicri II. asırda Zeyd b. Ali (ö.122/740) ile birlikte Kûfe merkezli siyasi bir hareket² olarak ortaya çıksa da bu mezhebe mensup âlimler fıkıh ve usûl-i fıkıh ile de meşgul olmuşlardır. Önceleri Kûfe, Irak ve Medine gibi ilim

* T.C. Belgrad Büyükelçiliği Din Hizmetleri Müşaviri, fycel@yahoo.com

1 Zeydiyye mezhebi hicri "II. (VIII.) yüzyılın ilk çeyreğinde Kûfe'de ortaya çıkan, Irak, Taberistan ve özellikle Yemen'de varlığını sürdüren ılımlı bir Şii fırkasıdır." Mezhebin ortaya çıkışı, itikadî görüşleri, imamet düşüncesi ve fırkaları ile ilgili bilgi için bkz. Yusuf Gökalp, "Zeydiyye", *DİA*, XLIV, 328-331. Zeydî fıkhının oluşum süreci, fûrû-i fıkhâ dair temel görüşleri, fıkıh usulü ve şer'i deliller gibi konular için bkz. Fatih Yücel, "Zeydiyye (Fıkıh)", *DİA*, XLIV, 331-338.

2 Başlangıçta Zeydî isimlendirmesi siyasi tavır birlikteliğini yansıtmakla birlikte zamanla bu isim ortak bir fikhî yöntemi ifade için de kullanılmıştır. Yücel, "Zeydiyye (Fıkıh)", *DİA*, XLIV, 331-338.

merkezlerinde sürdürdükleri faaliyetlerini, Emevîler ve Abbâsîler ile girdikleri iktidar mücadeleleri nedeniyle³ hicrî III. asırdan itibaren ağırlıklı olarak Taberistan ve Yemen'e kaydırmışlardır. Bununla birlikte bu bölgelerdeki Zeydîler'in -bir kısmının gerçekleştirdikleri ilim yolculukları nedeniyle-gerek kendi aralarında gerekse Irak, Mekke ve Medine gibi ilim merkezleri ile de irtibatlarının sürdüğü anlaşılmaktadır.⁴

Zeydîler, Taberistan'da İsnâaşeriyye Şiâ'sının arasında zamanla kaybolurken,⁵ Yemen gerek mezhepsel gerekse siyasi birçok çekişmeye sahne olmasına rağmen, Zeydîler için önemli bir ilim merkezi olmayı sürdürmüştür. Zeydî âlimler Yemen'de fıkıh usulüne dair teliflerini kesintilere uğramasına rağmen günümüze kadar devam ettirmişlerdir. Bu bölgelerde yetişen Zeydî âlimlerin usûl-i fıkıh başta olmak üzere İslâmî ilimlerin farklı alanlarında ortaya koydukları eserlerin tespitine yönelik tarihsel süreçte önemli çalışmalar yapılmıştır. Bunlara, klasik ve modern döneme ait tabakat kitapları ile modern dönemde tahkik edilen klasik usul eserlerine Zeydî âlimler tarafından yazılan mukaddimeler örnek verilebilir.⁶ Bütün bu çalışmaların sadece Zeydî usulüne dair literatürün tespitine yönelik olduğu söylenebilir. Bununla birlikte başlangıcından günümüze bu alanda öne çıkan el yazması ve matbu haldeki Zeydî usul eserlerinin yazıldıkları ya da kendilerinden önceki dönemdeki usul eserleri ile irtibatlarının ve farklı fıkıh okulları ile etkileşimlerinin sorgulanması da önem arz etmektedir. Bu, ayrıca bütüncül bir değerlendirme yapabilmek için de gereklidir. Bu makale öncelikle farklı arşiv, müze ve kütüphanelerde el yazması olarak kalanlarla, yayımlanan Zeydî usul eserlerini topluca tanıtmayı hedeflemektedir. Ayrıca bu çalışmada Taberistan ve Yemen bölgelerinde kaleme alınan usul eserlerinin birbirleriyle etkileşimleri; fukaha ve mütekellimin yöntemi ile kaleme alınan usul eserleriyle de irtibatları imkânlar ölçüsünde sorgulanacaktır. Bu çerçevede on bir usul eseri istifade ettikleri üstatlar, etkileşimde buldukları ekoller, konu tertibi ve telif üslubu gibi ölçütler bakımından değerlendirilecektir.⁷

3 Zeydîler'in imamet mücadeleleri için bkz. İlyas Üzüm, "Zeydîler", *DİA*, XLIV, 326, 327.

4 Taberistan Zeydîleri'nden Ebû Abdullah ed-Dâ'i, Ebû'l-Hasen el-Kerhî'nin Bağdat'ta derslerine devam etmiş; Nâtk-Bilhak da ilim tahsili için Bağdat'a gitmiştir. Ca'fer b. Ahmed de Irak'a gitmiş; Taberistan bölgesindeki Zeydî literatürü Yemen'e, Zeydiyye'ye ait eserleri de Irak, Gilân ve Deylem'e göndermiştir. Nâtk-Bilhak, *el-İfâde fi târihi eimmeti'z-Zeydiyye*, s. 175; Ahmed b. Muhammed el-Muhallî, *el-Hadâiku'l-verdiyye fi menâkibi eimmeti'z-Zeydiyye*, II, 219.

5 Detaylı bilgi için bkz. Hasan Yaşaroğlu, "Zeydiyye", *DİA*, XLIV, 324-326.

6 Detaylı liste için bkz. Yücel, "Zeydiyye (Fıkıh)", *DİA*, XLIV, 336-338.

7 Zeydî gelenek içerisinde yetişmesine rağmen sonraları selevî bir çizgi içinde yer alan Muhammed b. Ali eş-Şevkânî'nin *İrşâd*'ı bu makalede değerlendirilmemiştir. Gerekçe için bkz. Yücel, "Zeydiyye (Fıkıh)", *DİA*, XLIV, 333.

I. TABERİSTAN, GİLÂN VE DEYLEM BÖLGESİ

Abbasilere karşı isyan eden Zeydîler'in bir grubunun hicri 250/864 yılında Taberistan, Deylem ve Gilân'da kurdukları devlet ara dönemlerde kırılmalar yaşasa da 933/1526-27 yılına kadar hâkimiyetini devam ettirmiştir.⁸ Bu bölgede Nâsir el-Utrûş (ö.304/917)'un⁹ önderliğinde yetişen Ebû Abdullah ed-Dâ'î (ö.360/971), Müeyyed-Billâh (ö.411/1020) ve Nâtık-Bilhak (ö.424/1033) gibi önemli fakih ve usulcüler ortaya çıkmıştır.

Bazı kaynaklar Taberistan'da Ali b. Musa el-Benândeştî (ö.300/912)'nin *el-İbâne fî usûli'l-fıkh*'ını fıkıh usulüne dair ilk müstakil eser olarak takdim etmişlerdir.¹⁰ Buna karşın bir kısım tabakat yazarları eserin fûrû-i fıkhâ dair olduğunu ileri sürmüş; diğer tabakat kitapları ise bu isimde bir eserden bahsetmemiştir.¹¹ *el-Müczî* ve sonraki dönem kaleme alınan usul kitaplarında *el-İbâne fî usûli'l-fıkh*'a yapılan atfa rastlanamaması bu bölgede telif edilen ilk eserin *el-Müczî* olduğu kanaatini güçlendirmektedir.

el-Müczî fî usûli'l-fıkh: Nâtık-Bilhak, Ebû Tâlib Yahyâ b. Huseyin b. Hârûn el-Hârûnî el-Hasenî (ö.424/1033), thk. Abdülkerim Cedbân, I-IV, 1. Baskı, yy., 2013/1434.

Taberistan Zeydîleri'nin önde gelen temsilcilerinden biri olan Nâtık-Bilhak¹² kendi döneminin Zeydî, Hanefî ve Mu'tezile mezhebine mensup önemli âlimleri ile irtibat kurmuş bir isimdir. Selefî Ebû Abdullah ed-Dâ'î¹³ doğrudan Ebû'l-Hasen el-Kerhî (ö.340/952)'nin talebesidir. Nâtık-Bilhak da Ebû Abdullah ed-Dâ'î ve kar-

8 Buradaki Zeydîler'in çoğunun zamanla İsnâşaeriyye Şîa'sı içinde eridiği ifade edilmiştir. Yaşaroğlu, "Zeydiyye", *DİA*, XLIV, 324-326.

9 Detaylı bilgi için bkz. İsa Doğan, "Hasan el-Utrûş", *DİA*, XVI, 356-358.

10 Abdüsselam. b. Abbas el-Vecîh, *A'lâmü'l-mü'ellifine'z-Zeydiyye*, s. 723; 'Azzân, s. 18. Zeydî tarihçi Ebî'r-Ricâl eserin fıkıh usulüne dair olduğunu belirtir; ancak ilk telif edilen eser olduğuna temas etmez. Ayrıca müellifin adını el-Bânedeştî olarak verir. Bkz. Ahmed b. Salih b. Ebî'r-Ricâl, *Matla'u'l-büdûr ve mecme'u'l-bühûr fî terâcimi ricâli'z-Zeydiyye*, III, 356-357.

11 Es-Seyyid Ahmet el-Hüseynî, *Müellefâtü'z-Zeydiyye*, I, 31.

12 Abbasiler döneminde yaşayan Ebû Tâlib Nâtık-Bilhak, 340/951 yılında Âmül'de doğdu. Nâtık-Bilhak, kardeşi Müeyyed-Billâh ile birlikte dönemin önemli âlimlerinden dersler aldı. Başta fıkıh ve usûl-i fıkıh olmak üzere pek çok alanda temayüz etti. Nâtık-Bilhak Taberistan, Deylem ve Cürçanda yaşamış ilim tahsili için Bağdat'a gitmiş, orada ilmî tartışmalara katılmıştır. Ardında fıkıh, usûl-i fıkıh ve tarih alanında büyük bir ilmî miras bırakarak 424/1033 yılında Deyleman ya da Taberistan'da vefat etmiştir. Muhallî, II, 165; Muhammed b. Ali b. Yunus İbn Fend, *Meâsiru'l-ibrâr fî tafsîli mücmelâti cevâhiri'l-ahbâr*, II, 697; Carl Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabi*, IV, 115.

13 Dâ'î, Ebû'l-Hasen el-Kerhî'nin derslerine uzun süre devam etmiş, Ebû Abdullah el-Basrî'den de kelâm okumuştur. İbn Fend, II, 276, 677; Nâtık-Bilhak, *İfâde*, s. 175-177; Hâkim el-Cüşemî, "Şerhu'l-'uyûn", s. 371.

deşi Müeyyed-Billâh¹⁴ gibi Ebû Abdullah el-Basrî (ö.369/979)'den kelâm ve usûl-i fıkıh dersleri almıştır.¹⁵ Bu üç fakihin dönemin önde gelen Hanefî ve Mu'tezilî âlimlerine talebe olması ilk Zeydî usulcülerin beslendikleri membaı; etkileşimde buldukları usulcü ve ekolleri göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

Nâtık-Bilhak'ın uzun süredir el yazması halinde kalan ve basımı son yıllarda gerçekleştirilen *el-Müczi fî usûli'l-fikh*'ı tespit edebildiğimiz kadarıyla günümüze ulaşan ilk Zeydî usul eseridir.¹⁶ Bununla birlikte, Ebû Züneyd söz konusu eseri eksik haliyle *Şerhu'l-ümed* adıyla tahkik ederek Ebû'l-Hüseyn el-Basrî (ö.436/1044)'ye nispet etmiş; ayrıca eserin Kâdî Abdülcebâr (ö.415/1025)'in '*Umed*'inin şerhi olduğunu iddia etmiştir.¹⁷ Abdülkerim Cedbân, Ebû Züneyd'in aksine bu eserin *el-Müczi*, müellifinin de Nâtık-Bilhak olduğunu ileri sürmüştür. İki ayrı nüshasına dayanarak tahkik ettiği eserin Zeydî ulemadan on ayrı yolla *el-Müczi* adıyla rivayet edildiğini ortaya koymuş ve her birinin senedini de açıkça zikretmiştir.¹⁸ Eser, Cedbân tarafından *el-Müczi fî usûli'l-fikh* adıyla 2013 yılında da dört cilt halinde basılmıştır. Madelung, Ebû Züneyd'in Ebû'l-Hüseyn el-Basrî'ye nisbet ederek *Şerhu'l-ümed* I-II (1. Baskı, Medine 1410) adıyla yayımladığı bu çalışmanın, Nâtık-Bilhak'ın o dönem yazma halinde olan (Vatikan 1100) *el-Müczi*'sinin II. cildine benzediğini ileri sürmüştür; bu kanaatini de farklı çalışmalarda *Müczi*'ye yapılan atıflarla desteklemiştir.¹⁹ Ayrıca eser Ebû Züneyd'in dediği gibi gerçekten Ebû'l-Hüseyn el-Basrî'ye ait olsaydı, onun, eserinde mutlaka hocası Kâdî Abdülcebâr'ın görüşlerini ve ismini çokça zikretmesi gerekirdi ki bu da tespit edebildiğimiz kadarıyla çok fazla değildir.²⁰ Buna mukabil eserde sık sık "hocamız (şeyhunâ) Ebû Abdullah el-Basrî dedi ki" ifadesi tekrarlanmaktadır.²¹ Bu da tarihi gerçeklere uygundur. Zira tabakat kitapları Nâtık-Bilhak'ı doğrudan Ebû Abdullah el-Basrî'nin²²; Ebû'l-Hüseyn el-Basrî'yi ise Kâdî Abdülcebâr'ın talebesi

14 Ebû Abdullah el-Basrî ve Kâdî Abdülcebâr'ın talebesi olan Müeyyed-Billâh, Hanefî fakihlerden *Muhtasarı'l-Kerhi*'yi okumuştur. Muhallî, II, 123; İbn Fend, *age*. II, 686-689.

15 Muhallî, II, 165; İbn Fend, *age*. II, 697.

16 Birçok kaynak Ebû Tâlib'in *el-Müczi fî usûli'l-fikh* isimli eserinden ve yazmasının iki cilt halinde Hadramevt'te olduğundan bahsetmiştir; bkz. Cüşemî, *age*. s. 376; Muhallî, *age*. II, 166; Ebû Gays Hayrüdî ez-Zirikli, *el-A'lam*, VIII, 141; Vecih, *age*. s. 1122.

17 Ebû'l-Hüseyn el-Basrî, *Şerhu'l-ümed*, thk. Abdülhamid b. Ali Ebû Züneyd, 1. Baskı, Medine 1410.

18 Nâtık-Bilhak, *el-Müczi fî usûli'l-fikh*, I, 68-72.

19 Wilferd Madelung, *Der İmam al-Qasim İbn İbrahim*, s. 179, 180. Ayrıca bkz. Aron Zysow, "Mu'tazilism and Mâturidism in Hanafî Legal Theory", s. 240, 241.

20 Nâtık-Bilhak, *el-Müczi*, I, 68, IV, 268.

21 Nâtık-Bilhak, *el-Müczi*, II, 21-56, 249, IV, 5, 13, 30-77 vd.

22 Muhallî, *age*. II, 165; İbn Fend, *age*. II, 697.

olarak zikretmişlerdir.²³ Bu durum *el-Müczî*'nin Nâtık-Bilhak'ın eseri olduğu iddiasını güçlendirmektedir. Abdülkerim Cedbân, Zeydiyye'ye göre eserin konumunun Mu'tezile katında Basrî'nin *el-Mu'temed*'i gibi olduğunu ileri sürmüştür.²⁴

Nâtık-Bilhak *el-Müczî*'yi usûl-i fıkihta ihtilafa medar olan konuların en önemlilerine vakıf olmak isteyen bir talebesinin isteği üzerine kaleme almıştır. Eserinde bu ilmin mukaddimelerini ve usulünü açıklamayı hedeflemiş, meseleleri baplarına göre tertip ederek ele almıştır. Müellif, açıklamaya ihtiyaç duyulanlar dışında meseleleri genelde kısaca ele aldığını ifade etmektedir.²⁵

Müczî'de usul konularının tertibi şu şekildedir: Emirler-nehiyeler, umum-husus, mücmel-mübeyyen, nâsîh-mensuh, haberler, fiiller, icmâ, kıyas-ictihad, (istihsan) el-hazr ve'l-ibâha (istishâb). Eserin bu tertibi –aralarında kısmî farklılıklar olsa da-çağdaşı olan Ebû'l-Hüseyn el-Basrî'nin *Mu'temed*'i ile büyük oranda benzerlikler göstermektedir.²⁶ Mukaddimesinde de belirttiği gibi müellif, *Müczî*'de usulün temel konularındaki ihtilafları kendine özgü bir üslup ile aktarmıştır. O, usul konularını ele alırken genellikle “*bu konuda ehl-i ilim ihtilaf etmiştir*” dedikten sonra bu noktadaki farklı görüşleri zikretmiştir. Ardından her bir görüşün delillerine detaylıca yer vermiş; çoğunlukla tercih ettiği görüşü de belirtmiştir. Bu çerçevede onun en çok hocası Ebû Abdullah el-Basrî'nin sonra da hocasından naklen Ebû'l-Hasen el-Kerhî'nin görüşlerine değindiği söylenebilir. Bu noktada *Müczî*'de Kerhî'den yapılan pek çok nakil bulunmaktadır.²⁷ Nâtık-Bilhak, yer yer Hanefî mezhebi imamlarından İbrahim en-Nehâî (ö.96/714), Ebû Hanîfe (ö.150/767), Ebû Yusuf (ö.182/798), İmam Muhammed (ö.189/805), İsbâ b. Ebân (ö.221/836), Muhammed b. Şücâ' (ö.266/880) ve Tahâvî (ö.321/933)'nin de ismini zikretmiştir. Buna mukabil Cessâs (ö.370/980)'dan nakil yok denecek kadar azdır.²⁸

O, eserinde devrinin karakteristiği olarak Mu'tezilî usulcüler Ebû Ali el-Cübbâî (ö.303/916) ve Ebû Hâşim el-Cübbâî (ö.321/933)'ye isimlerini zikrederek çokça atıfta bulunmuştur. Ebû Abdullah el-Basrî için sıklıkla kullandığı “Şeyhunâ/

23 İbnü'l-Murtazâ, *Kitâbu tabakâti'l-Mu'tezile*, s.119.

24 Nâtık-Bilhak, *el-Müczî*, I, 59.

25 Nâtık-Bilhak, *el-Müczî*, I, 94.

26 Mu'temed'de konuların tertibi şöyledir: Emirler-nehiyeler, umum-husus, mücmel-mübeyyen, fiiller, nâsîh mensuh, icmâ, haberler, kıyas-ictihad (istihsan), hazr ve'l-ibâha, sıfatü'l-müftî ve'l-müsteftî. Ebû'l-Hüseyn el-Basrî, *Kitâbü'l-mu'temed fi usûli'l-fikh*, I, 12.

27 Mesela Kerhî'den yapılan bu nakillerde mutlak emrin fevr ve vücûb ifade ettiği ayrıca kâfirleri de kapsadığı belirtilmiştir. Nâtık-Bilhak, *el-Müczî*, I, 105, 106, 114, 127, 190, 196, II, 51, 71-76, 140, 222, 249-251, 386, III, 19, 35, 225, IV, 33, 121, 124, 151, 218, 329.

28 Nâtık-Bilhak, *el-Müczî*, I, 105, 299, II, 51, 386, III, 19, 225, IV, 33, 329.

üstadımız” ifadesini bazen Cübbâiler için de kullanmıştır. Bunun dışında Nazzâm ve az da olsa Kâdî Abdülcebbâr gibi Mu‘tezili isimlerden de nakiller yapmıştır.²⁹ Eserinde İmam Şâfiî (ö.204/820) ve Şâfiî mezhebinin de görüşlerine pek çok konuda yer vermiş, bazen *er-Risâle*’ye de atıf yapmıştır.³⁰ Nâsır el-Utrûş ve hocası Ebü'l-Abbas el-Hasenî (ö.353/964) de nakilde bulunduğu Zeydî isimlerden bazısıdır. Onun sahâbe, tâbiîn ve diğer müctehidlerden pek çoğunu ismen zikrettiği de ifade edilmelidir. O bazen isim zikretmeksizin Ebû Hanîfe ve arkadaşları, Şâfiîler, Fukaha, Mütekellimûn, “Bağdatlı arkadaşlarımız” ve “Basralı arkadaşlarımız” diyerek nakilde bulunmuş; az da olsa Zâhiriyye, İmâmiyye ve Hâriciler’in de görüşüne değinmiştir.³¹

Müellifin eserde usul konularını işlerken yer yer meselenin fûrû-i fıkha dönük noktalarına da işaret etmesi dikkat çekicidir. Özellikle Kerhî ve Ebû Abdullah el-Basrî’nin görüşlerini zikrettikten sonra onların delillerine ve meselenin fûrûa yansıyan yönlerine de değinmeyi ihmal etmemiştir.³² Bu yönüyle eserde fukaha yöntemini andıran bir usul yazımı hissedilmektedir.

el-Müczi, Kerhî ve Ebû Abdullah el-Basrî’nin fıkıh usulüne dair görüşlerinin günümüze aktarılmasında önemli bir yere sahiptir. Nâtik-Bilhak *el-Müczi*’de öncelikle hocası Ebû Abdullah el-Basrî’nin usûl-i fıkha dair pek çok görüşüne yer vermiştir. Onun doğrudan hocası Ebû Abdullah el-Basrî’den aktardığı bu görüşler, hocasının görüşlerinin en doğru biçimde tespitine imkân vermesi bakımından önemlidir. Benzer şekilde hocası Ebû Abdullah el-Basrî’den naklen Kerhî’nin görüşlerine de yer vermesi bu alanda araştırmacılara farklı bir zenginlik sunmaktadır. Zira *el-Müczi*, her iki usulcünün görüşlerine yer veren Saymerî (ö.436/1044)’nin *Mesâil*’i ve Basrî’nin *Mu‘temed*’ine göre daha erken tarihlidir.³³ Ayrıca Nâtik-Bilhak’ın doğrudan hocası Ebû Abdullah el-Basrî kanalıyla bu görüşleri nakletmesi eseri daha da değerli kılmaktadır. *el-Müczi* sonrası kaleme alınan Zeydî usul eserlerinde Ebû Hanîfe, talebeleri, İsa b. Ebân, Kerhî ve Ebû Abdullah el-Basrî’nin görüşlerine yer verilmesinde bu eserin önemli bir etkisi vardır. Hicrî II. ve III. asırlarda Zeydî fakihlerce kaleme alınan eserlerde yer almayan istihšana *Müczi*’de detaylı bir şekilde yer verilerek bununla hükmün sabit olduğu-

29 Nâtik-Bilhak, *el-Müczi*, I, 97, 190, II, 50, 406, III, 35, 120, IV, 29, 329.

30 Nâtik-Bilhak, *el-Müczi*, I, 96, 196, II, 50, 224, III, 34, IV, 120, 329.

31 Nâtik-Bilhak, *el-Müczi*, I, 96, 310, II, 50, 405, III, 21, 205, IV, 32, 329.

32 Nâtik-Bilhak, *el-Müczi*, I, 313, 321, II, 343 vd.

33 İsa b. Ebân, Kerhî, Ebû Abdullah el-Basrî ve Cessâs’a atf geleneğini Saymerî’de görmek mümkündür. Bkz. Kâdî Hüseyin b. Ali Saymerî, *Kitâbu mesâilil-hilâf fi usûlil-fıkh*, s. 37, 49, 50, 63, 71, 218 vd. Benzer bir atıf *Mu‘temed*’de görülür. Ebü'l-Hüseyin el-Basrî, I, 57, 58 vd., II, 489 vd.

nun kabul edilmesi Kerhî ve Ebû Abdullah el-Basrî'nin etkisi olarak değerlendirilmektedir.³⁴ Eserde Ehl-i beyt'in icmâsının delil olduğuna dair açık bir ibarenin bulunmayışı ise oldukça düşündürücüdür. Zira bu konu sonraki dönem Zeydî usul eserlerinin tamamında açıkça zikredilmiştir. Ahmet Temel, *el-Müczî*'yi konu edindiği makalesinde eserin Nâtık-Bilhak'a ait olduğunu kabul etmekle birlikte, Mu'tezilî bakış açısıyla yazıldığını ileri sürmüştü, birkaç ana başlık üzerinden görüşünü temellendirme gayreti içinde olmuştur.³⁵ Onun bu tezinin bütünüyle doğrulanabilmesi için daha kapsamlı çalışmalara ve daha fazla somut veriye ihtiyaç olduğu söylenebilir.

Nâtık-Bilhak'ın günümüze ulaşan bir diğer usul eseri *Câmi'ü'l-edille fi usûli'l-fıkh*'tır. Tabakat müellifleri, *Müczî*'nin iki cilt, bu eserin ise orta hacimli olduğunu belirtmişlerdir.³⁶

Kaynaklar Taberistan bölgesinde Nâtık-Bilhak'ın talebesi Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'kûb el-Hevsemî (ö.455/1063)'nin *Ta'liku'l-'umde fi usûli'l-fıkh* isimli eserini de zikrederler.³⁷

II. YEMEN BÖLGESİ

Yahyâ b. Hüseyin'in Yemen'de 284/897 yılında tesis ettiği hâkimiyet yaklaşık on bir asır süren bir Yemen Zeydî imametinin başlangıcını teşkil etmiştir.³⁸ Zeydîler'in Yemen'deki bu hâkimiyeti başta Yahyâ b. Hüseyin olmak üzere önemli birçok Zeydî fakih ve usulcünün yetişmesine zemin hazırlamıştır. Bununla birlikte Yemen'de hicrî II. asırdan V. asra kadar usûl-i fıkhâ dair Zeydî müelliflerin telif ettiği müstakil bir eser tespit edilememiştir. Yemen'de fıkıh usulüne dair eserlerin telifinin Taberistan'a nazaran daha geç bir döneme rastlaması o tarihlerde bölgede cereyan eden iktidar mücadeleleri ile izah edilebilir.³⁹ Ahmed b. Süleyman'ın 540/1145 yılında İkinci Yemen Zeydî İmamlar Devleti'ni kurmasından sonra⁴⁰ Zeydî usulüne dair teliflerin artması bu kanaatimizi destekler niteliktedir.

34 Fatih Yücel, "İlk Dönem Irak Hanefilerinin Zeydî Usulüne Etkilerine Yönelik Bir İnceleme (Kerhî ve Ebû Abdullah el-Basrî Örneği)", s. 115-146.

35 Ahmet Temel, "Was There A Zaydi Usul Al-Fiqh?...", s. 73, 79 vd.

36 Muhallî, *age.* II, 166; Ziriklî, *age.* VIII, 141; Vecîh, *age.* s.1122. Brockelmann eserin yazma nüshalarının "Ambrosiana 491 (RSO IV/ 108)" bulunduğu bilgisini vermiştir. Brockelmann, IV, 116.

37 Vecîh, *age.* s. 1023, 1024; 'Azzân, *age.* s. 18.

38 Üzümlü, "Zeydîler", *DİA*, XLIV, 326.

39 Yemen'deki hâkimiyet mücadeleleri için bkz. Yusuf Gökâl, *Zeydîlik ve Yemen'de Yayılışı*, s. 151.

40 Söz konusu devletle ilgili bilgi için bkz. Gökâl, *Zeydîlik ve Yemen'de Yayılışı*, s. 167; Üzümlü, "Zeydîler", *DİA*, XLIV, 327.

el-Mütevekkil-‘Alellah Ahmed b. Süleyman (ö.566/1171)’in “*ez-Zâhir fî usûli’l-fikh*” ve “*el-Medhal fî usûli’l-fikh*”⁴¹ ile Kâdî Süleyman b. Nâsır es-Sihâmî (ö.566/1171)’nin “*en-Nizâm fî usûli’l-fikh*” ve “*Kitâbü muhtasari’l-Mu‘temed fî usûli’l-fikh*”⁴² Yemende-ki ilk literatür örnekleridir. Sihâmî’nin, Ebü’l-Hüseyn el-Basrî’nin *Mu‘temed*’ini ihtisar etmesi, Mu‘tezile mezhebine yakın duran Taberistan Zeydileri’nin bu geleneğinin Yemende de sürdüğünü göstermesi bakımından önemlidir.

1. ***et-Takrib fî usûli’l-fikh***: Kâdî Ca’fer b. Ahmed b. Abdisselam el-Behlûli/el-Buhlûli (ö.573/1177), Müessesetü’l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye Arşivi, San’a Yazması.

Kâdî Ca’fer b. Ahmed’in⁴³ halen el yazması halindeki *Takrib*’i,⁴⁴ Nâtık-Bilhak’ın *el-Müczî*’sinden sonra günümüze ulaşan erken tarihli usul kitaplarından. Muhtasar bir metin olan *Takrib*’in girişindeki önsözüne göre müellif, Hâkim Ebû Saîd’in “*Uluvi’l-mesâil* isimli eserini *Kitâbü’l-beyân*⁴⁵ adıyla şerh etmiş, sonra da iptidai çerçevede bu ilmi öğrenmek isteyenler için ihtilaf ve farklı kavillerden uzak durarak mezhebin görüşünü aktaracak şekilde *Takrib* adıyla ihtisar etmiştir.⁴⁶

Müellif fıkıh usulünü on baba ayırmış,⁴⁷ her bir konuyla alakalı “ashâbünâ”, “şuyûhunâ” ya da “indenâ” diyerek görüşlerini açıklamıştır. Eser, önsözde ifade edildiği gibi ihtilafı genellekle değinilmeden anlaşılır ve sistematik tarzda kaleme alınmıştır. Ca’fer b. Ahmed’in usul konularını tertibi, “sıfatü’l-müftî ve’l-müsteftî” dışında *Müczî* ile neredeyse aynıdır. Bu tertip, Ebü’l-Hüseyn el-Basrî’nin tasnifine yakındır. Aralarındaki tek fark, kıyasla ictihadın bir bab başlığında sunulması ve “sıfatü’l-müftî ve’l-müsteftî” konusunun müstakil bir bab başlığı altında ele alınmasıdır.⁴⁸

41 Muhallî, *age*. II, 219; Vecih, *age*. s. 115. Yazma numarası için bkz. “RSO VII, 65; Ambrosiana/ Milano 4/47” Brockelmann, *age*. IV, 118.

42 Yazma bilgisi “el-Mektebetü’l-Garbiyye 63”, bkz. Vecih, *age*. s. 470.

43 Kâdî Ca’fer b. Ahmed Yemen’deki Zeydî Mutarrifiyye ve Muhterîa fırkaları arasındaki mezhep çatışmaları yüzünden Irak’a gitmiştir. Taberistan bölgesindeki Zeydî literatürü Yemen’e; Yemen’deki Zeydiyye’ye ait eserleri de Irak, Gilân ve Deylem’e göndermiş; Mu‘tezilî eserleri de Yemen’e getirmiştir. Mekke ve Kûfede ilmi çalışmalarını tamamladıktan sonra tekrar Yemen’deki kadılık vazifesine dönmüştür. Ca’fer b. Ahmed pek çok önemli eser bırakarak 573 ya da 576 yılında San’a’da vefat etmiştir. Bkz. Muhallî, *age*. II, 219; İbrahim b. Kâsım, *Tabakâtü’z-Zeydiyyetü’l-kübrâ*, I, 273-277; Brockelmann, *age*. IV, 120; Vecih, *age*. s. 278, 279.

44 Eserin üç adet yazma nüshası zikredilmiştir; bkz. Brockelmann, IV, 120; Vecih, s. 279.

45 Abdullah b. Hamza *Safvet’de* ona ve bu eserine birçok yerde atıfta bulunmuştur. Mansûr-Billâh Abdullah b. Hamza, *Safvetü’l-ihiyâr fî usûli’l-fikh*, s. 43, 47, 50, 62.

46 Ca’fer b. Ahmed, *et-Takrib fî usûli’l-fikh*, vr. 1a.

47 Emirler-nehiyler, husus-umum, mücmel-mübeyyen, nâsîh-mensûh, haberler, fiiller, icmâ, kıyas-ictihad, sıfatü’l-müftî ve’l-müsteftî, hazr ve’l-ibâha.

48 Ca’fer b. Ahmed, *Takrib*, vr. 1a.

Eserde birkaç yerde Mu'tezilî usulcüler Ebû Ali ve Ebû Hâşim'in görüşüne değinmiş; bazen isim zikretmeksizin mütekellimîn ve fukaha görüşlerine de atıfta bulunmuştur.⁴⁹ Zeydî fakihler Kâsım er-Ressî ve Hâdî-İlelhak'ın yanı sıra Zeydî usulcülerden Nâtık-Bilhak'a yaptığı atıflar,⁵⁰ Irak ve Taberistan bölgesine yaptığı ziyaretler nedeniyle *el-Müczi*'den haberdar olduğunu göstermektedir.

Müczi ile *Takrib*'in arasındaki farklardan biri de Ehl-i beyt'in icmâi konusudur. Ehl-i beyt'in icmânının şer'î bir delil olduğu *Müczi*'de zikredilmezken *Takrib*'te ve sonraki usul eserlerinde açıkça yer bulmuştur. İstihsanın şer'î bir delil olarak takdim edilmesi *Takrib*'de ve sonraki bütün usul eserlerinde devam etmiştir.⁵¹ *Takrib* aynen *el-Müczi* gibi sonraki dönem Zeydî usul eserlerinin temel kaynaklarından birini teşkil etmiştir.

Kâdî Ca'fer b. Ahmed'in "*el-Bâliğ(a) fî usûli'l-fıkh*" isimli usule dair başka bir eseri daha bulunmaktadır.⁵²

2. *el-Fâik fî usûli'l-fıkh*: Hasan b. Muhammed er-Rassâs (ö.584/1188), Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye Arşivi, San'a Yazması.

Rassâs,⁵³ Zeydî usulünün önemli örneklerinden kabul edilen *el-Fâik*'inde on iki sayfalık mukaddimesinden sonra seleflerinin tertibi ile emirler ve nehiylerden başlayarak usulün ihtilaflı konularını on bap halinde ele almıştır.⁵⁴ O, Taberistanlı Zeydî âlim Nâtık-Bilhak'ın *el-Müczi*'sinde olduğu gibi usulün tartışmalı konularına genellikle "*bu konuda Ehl-i ilm ihtilaf etmiştir*" diyerek başlamış; her meseledeki ihtilaflarda genellikle Ebû Ali, Ebû Hâşim, Kâdî Abdülcebbar ve Ebû'l-Hüseyn el-Basrî'nin görüşlerine değinmiştir. Muhammed b. Şücâ, Kerhî ve Ebû Abdullah el-Basrî de selefleri gibi onun nakilde bulunduğu isimlerden bazılarıdır.⁵⁵ Müellif, kendisinden önceki *el-Müczi* müellifine Seyyid Ebû Tâlib; *Takrib*'in yazarı hocasına da "Şeyhimiz Seyyid Şemsüddin" diyerek sık sık atıfta bulunmuştur.⁵⁶

49 Ca'fer b. Ahmed, *Takrib*, vr. 3a-b, 5b.

50 Ca'fer b. Ahmed, *Takrib*, vr. 3b.

51 Ca'fer b. Ahmed, *Takrib*, 11a-13a; Mansûr-Billâh, s. 252.

52 Vecih, *age*. s. 281; 'Azzân, *age*. s.18.

53 Yemen'de 546/1151 yılında doğan Hasan b. Muhammed er-Rassâs, Kâdî Ca'fer b. Ahmed'den dersler aldı; çok erken denebilecek yaşlarda eserler telif etmeye başladı. Pek çok talebe yetiştirdi. O da hocası Ca'fer b. Ahmed gibi Mutarrifiyye ile yoğun bir mücadele içinde olmuştur. 584/1188 yılında San'a'da vefat etmiştir. Ahmed Muhammed Habeşi, *Masdaru'l-fikri'l-İslâmî fi'l-Yemen*, s. 172; Vecih, *age*. s. 342, 343; 'Azzân, *age*. s. 19.

54 Emirler-nehiyeler, umum-husus, mücmel-mübeyyen, nâsîh-mensûh, haberler, fiiller, icmâ, kıyas-ictihad, sıfatü'l-müftî ve'l-müsteftî, hazr ve'l-ibâha.

55 Hasan b. Muhammed er-Rassâs, *el-Fâik fî usûli'l-fıkh*, vr. 5a-15a, 43a-79b, 83a-97b, 106a-125b.

56 Rassâs, *el-Fâik*, vr. 8a-12b, 13a-14a, 116b-121a.

Bazen “kale ashâbunâ” bazen “Hâdevîler”-tespit edebildiğimiz kadarıyla-bir kez de “indezzeydiyye” diyerek kendilerinin kanaatini zikretmiştir. “Bağdadiyye ve ashâbunâ el-Basriyyun” ifadesi ile yaptığı nakiller özellikle Basra Mu‘tezilileri ile münasebeti açısından bir gösterge sayılabilir. Eserde Kâdî Abdülcebâr’ın ‘*Umed* ve *Nihâye*’sine de atıflar vardır.⁵⁷ Eserde kimi zaman “Ashabu Ebî Hanîfe” kimi zaman “Fukaha” diyerek Hanefî mezhebine; Eş’ariyye diyerek de Şâfiî mezhebini konuyla ilgili görüşüne atıfta bulunmuştur. Yer yer Mütekellimîn ve Fukaha ayrımı yapmış; az da olsa Zâhirîler ve İmâmiyye’nin görüşlerine temas etmiştir. Müellif son olarak tercih ettiği görüşü gerekçesiyle birlikte zikretmiştir.⁵⁸

Fâik’te Nâtık-Bilhak’ın eserinde olduğu gibi Mu‘tezilî ve Hanefî usulcülerden yapılan nakiller dikkat çekmektedir. Abdüsselâm b. Abbas el-Vecîh, Rassâs’ın bu eserini kaleme alırken Ebü’l-Hüseyn el-Basrî’nin *el-Mu‘temed*’ine dayandığını ifade etse de⁵⁹ onun usulün ihtilafı konularına değinen yazım üslubu daha çok *Müczi*’ye benzemektedir. Bununla birlikte müellif sıklıkla Ebü’l-Hüseyn el-Basrî’ye atıfta bulunmuştur.⁶⁰ Eserde *Müczi*’de yer almadığı halde Ehl-i beyt’in icmâının delil olduğu belirtilmiştir.⁶¹ Rassâs’ın *Fâik*’i, *Müczi* ve *Takrîb* gibi sonraki dönem Zeydî usul eserlerinin temel kaynakları arasında yer almıştır.

3. ***Safvetü’l-ihdiyâr fi usûli’l-fikh***: Mansûr-Billâh, Abdullah b. Hamza el-Hasenî el-Yemenî (ö.614/1217), thk. İbrâhim Yahyâ ed-Dersî el-Hamzî ve Hâdî b. Hasan el-Hamzî, Merkezi Ehl-i beyt lîd-Dirâsâtî’l-İslâmiyye, Yemen, 2002, 428 sayfa.

Abdullah b. Hamza,⁶² arkadaşlarının kendisinden usûl-i fıkha dair muhtasar, ulemanın kavillerinden önemli olanları içeren, Zeydî üstatlarla birlikte onlara tabi olanların da usullerini aktaran, bu görüşlerden mezhep içerisinde tercih edilen ve mutemet olanın delilleriyle açıklandığı bir eser kaleme almasını talep etmeleri üzerine *Safvetü’l-ihdiyâr(ât)*⁶³ telif etmiştir. Eserin dili oldukça sadedir. Mansûr-Billâh, fıkah usulünü kelamdan sonra en değerli ilim olarak görmekte ve atalarının bu iki ilmi güzelleştiren dakik eserler kaleme aldığından bahsetmektedir.⁶⁴

57 Rassâs, *el-Fâik*, vr. 8a-11b, 13a-14b, 55a-b, 79b-83a-b.

58 Rassâs, *el-Fâik*, vr. 8b-13b, 14a, 55a, 76a-93b, 97b-132a.

59 Vecîh, *age*. s. 152, 171.

60 Rassâs, *el-Fâik*, vr. 5a-15a, 43a-79b, 83a-97b-106a-125b.

61 Rassâs, *el-Fâik*, vr. 79b-112a.

62 561/1166 yılında Hemdân yakınlarında doğan Mansûr-Billâh, Hasan er-Rassâs’tan ilim öğrendi. Zeydiyye mezhebinin fikirlerine uygun kaynaklar getirtmek için Bağdat ve Horasan’a heyetler gönderdi. 614 yılında Kevkebânda vefat eden Mansûr-Billâh pek çok eser kaleme almıştır. Muhallî, *age*. II, 259; İbrahim b. Kâsım, *age*. I, 596; Vecîh, *age*. s. 578.

63 Muhallî, *age*. II, 259.

64 Mansûr-Billâh, *age*. s. 33.

Muhakkikler esere yazdıkları mukaddimedede, Abdullah b. Hamza'nın fıkıh usulü ile ilgili tercihlerini özetleyerek maddeleştirmiştir.⁶⁵ Son dönem Yemenli usulcülerden Ali el-Vezîr, *Safvetü'l-ihdiyâr*'ı Zeydî usulüne dair tercihleri en iyi yansıtan eserlerden biri olarak takdim etmiştir.⁶⁶

Mansûr-Billâh, Yemenli Zeydî seleflerinin tertibini esas alarak fıkıh usulünü on baba ayırmıştır. Bu, Nâtık-Bilhak'ın *el-Müczi*'si ve el-Basri'nin *el-Mu'temed*'inde benimsediği tasnifine yakındır. Aralarındaki tek fark, kıyasla ichtihadın bir bab başlığında sunulması ve "sifatü'l-müftî ve'l-müsteftî" konusunun müstakil bir bab başlığı altında ele alınmasıdır. Ayrıca Ca'fer b. Ahmed'in *Takrib*'i ile Abdullah b. Hamza'nın *Safvet*'inin tertipleri birbirinin aynıdır. Bu da önceki ulemanın etkisinin sürdüğünü göstermektedir. Abdullah b. Hamza, ichtihadı kıyasın içinde bir fasıl olarak ele almış, sifatü'l-müftî ve'l-müsteftî bölümünü de ana başlık altında incelemiştir.⁶⁷

Abdullah b. Hamza, *Safvet*'inde Nâtık-Bilhak'ın *el-Müczi*'si ile başlayan "*Ehl-i ilim bu konuda ihtilaf etmiştir*" şeklindeki fıkıh usulünün ihtilafı konularına değinen telif biçimini sürdürmüştür. Bu giriş cümlesinden sonra o, kendisinden önceki önemli birçok usulcünün görüşüne yer vermiş; en sonunda da "*tercih ettiğimiz görüş şudur*" diyerek, kendisinin ve hocasının tercihinin, ardından da genellikle katılmadığı görüşün yanlış olduğunu delilleriyle ortaya koymaya çalışmıştır. *Safvet*'de yer alan "Bu arkadaşlarımızın mezhebidir" ifadesi genel olarak Zeydiyye'nin çoğunluğunu kapsıyor olmalıdır. Bununla birlikte eserde "Zeydiyye'ye göre" ifadesi tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece Ehl-i beyt'in icmâi konusunda geçmektedir.⁶⁸

Müellif önceki Zeydî usulcülerin telif ettiği eserlerden istifade etmiş ve onlardan sık sık nakiller yapmıştır. O bir iki yerde Kâsım er-Ressî ve Hâdî-İlelhak gibi ilk dönem Zeydî ulemanın da görüşlerine değinmiştir. *Safvetü'l-İhtiyâr*'ın Zeydî kaynakları arasında öncelikle Nâtık-Bilhak'ın *el-Müczi*'si yer almaktadır. Her ne kadar o ismen *el-Müczi*'yi zikretmese de "Ebû Tâlib" diyerek sık sık Nâtık-Bilhak'a atıf yapmış, onun tercihlerini vurgulamıştır. Ayrıca Kâdî Şemsüddîn diyerek sürekli *Takrib* müellifine atıfta bulunmuş; *Takrib*'i ismen zikretmese de yer yer *Kitâbü'l-beyân*'dan nakiller yapmıştır. Abdullah b. Hamza hocası olması dolayısıyla Ebû Ali Hasan b. Muhammed er-Rassâs'ı "Şeyhimiz Rassâs şöyle dedi" ya da sadece "Şeyhimiz dedi ki" diyerek zikretmiştir. Bu yönüyle hocası Rassâs'ın *el-Fâik*'i *Safvet*'in en temel kaynaklarından biri olmuştur.⁶⁹

65 İbrâhim Yahyâ ed-Dersi el-Hamzî, Abdullah b. Hamza'nın *Safvetü'l-ihdiyâr*'ına Yazdığı Mukaddime, s.12-34.

66 Ali el-Vezîr, *el-Musaffâ fi usûli'l-fıkıh*, s. 57; İbrâhim Yahyâ ed-Dersi, *age*. s. 12, 13, 29.

67 Mansûr-Billâh, *age*. s. 34-40, 285, 373.

68 Mansûr-Billâh, *age*. s. 87, 99, 100, 120, 136, 162, 252, 383.

69 Mansûr-Billâh, *age*. s. 43, 56, 60, 70, 214, 392.

Abdullah b. Hamza Zeydî imamlardan yaptığı gibi Ebû Ali, Ebû Hâşim, Kâdî Abdülcebbâr ve Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'den de ciddi miktarda nakiller yapmıştır. “Basra Mu‘tezilesi”, “Bağdâdiyye”, “Ashâbünâ el-Bağdâdiyye” ve “min mütekellimetü'l-Bağdâdiyye” ifadesi ile onların görüşlerine atıfta bulunmuştur. “Mütekellimîn şeyhlerimiz” ifadesi ile de Mu‘tezile'yi kastettiği anlaşılmaktadır. Bazen mutlak olarak yer verdiği “mütekellimîn” ifadesinden kastının kimler olduğu muğlak olsa da bununla da o döneme kadar öne çıkmış kelamcı usulcüler ile birlikte Mu‘tezile'yi kastettiği atıflarından anlaşılmaktadır. Abdullah b. Hamza'nın bu tür nakillerinin kaynağı hocası Hasan b. Muhammed er-Rassâs'tır. Hocası vasıtasıyla en çok nakilde bulunduğu kimse ise Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'dir. Eserin Mu‘tezilî kaynakları arasında Kâdî Abdülcebbâr'ın *en-Nihâye* ve *'Umed'*i ile Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin *el-Mu'temed* ve *Ziyâdâtü'l-Mu'temed*'i vardır.⁷⁰

*Safvet'*e de ciddi miktarda Kerhî ve Ebû Abdullah el-Basrî'den nakiller yer almaktadır. Onun bu nakillerinin kaynağı hocası Rassâs'tır. Ayrıca onun çokça nakilde bulunduğu ve yer yer tercihlerine katıldığı isimlerden biri de Îsâ b. Ebân (ö.221/836)'dır. Ebû Hanîfe, Ebû Yusuf, İmam Muhammed, Muhammed b. Şücâ' ve az da olsa Cessâs'ın da ismini zikrederek Hanefî mezhebine sık sık atıfta bulunmuştur.⁷¹

Abdullah b. Hamza eserinde bazen “İmam Şâfiî” bazen “Ashâbü'sh-Şâfiî” (Şâfiîler) bazen de “Eş'ariyye” diyerek Şâfiî mezhebinin görüşüne değinmiştir. Eserinde mutlak olarak zikrettiği “mütekellimîn” ifadesi -birkaç istisna dışında- bütün mütekellimîn usulcülerini kapsıyor olmalıdır. *Safvet'*e Şâfiîlere ait nakledilen görüşler oldukça fazladır.⁷²

Abdullah b. Hamza'nın eserinde kendilerini Mu‘tezile başta olmak üzere mütekellimîn ya da fakihler grubuna dâhil etmemesi dikkate değerdir. Eserde Zeydî, Mu‘tezilî, Hanefî ve Şâfiî usulcüler olmak üzere dört ana grubun yanında az da olsa İmâmiyye ve Zâhiriyye mezhebinden de nakil söz konusudur.⁷³

4. *el-Mukni' fi usûli'l-fikh*: Mu'tazid-Billâh, Yahyâ b. Muhsin b. Mahfûz (ö.636/1239), Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye Arşivi, San'a Yazması.

Mu'tazid-Billâh,⁷⁴ *el-Mukni'*in sadece birinci cildini (nâsîh mensuh konusu dâhil) yazmış, ikinci cildi ise el-Emîr Muhammed b. el-Hâdî b. Tâcüddîn

70 Mansûr-Billâh, *age*. s. 38, 126, 168, 260, 286, 378, 381, 395.

71 Mansûr-Billâh, *age*. s. 51, 118, 132, 325.

72 Mansûr-Billâh, *age*. s. 39, 61, 80, 91, 93, 148, 281, 288.

73 Mansûr-Billâh, *age*. s. 43, 72, 133, 195, 202, 257, 305, 395 vd.

74 Yahya b. el-Muhsin el-Mu'tazid-Billâh, Yemen'in Sa'de bölgesinde doğmuş ve bu bölgedeki âlimlerden ilim tahsil etmiştir. Abdullah b. Hamza onun dört imamın ilmine vakıf olduğunu ifade etmiştir. Mansûr-Billâh'tan sonra imametini ilan etmiştir. Vecih, *age*. s. 1006, 1146, 1147.

(ö.720/1320), *el-Mevdi‘u’l-müsri‘ ilâ temâmil Mukni‘* isimli çalışmasıyla tamamlamıştır.⁷⁵ Abdullah b. Hamza'nın *Safvetü'l-ihdiyâr*'ının muhakkikleri eserdeki kapalı kalan konuları açıklamak için yer yer *Mukni'*den yararlanmışlardır.⁷⁶

Müellif, eserinde genellikle sırasıyla mezhebin görüşüne, bu konudaki ihtilaf-lara, kendi görüşlerinin doğruluğuna dair delillere ve muhalif görüşlerin çürütülmesine değinmiştir. “*Ehl-i ilim bu konuda ihtilaf etmiştir*” şeklinde usulün ihtilafli konularını ele alması yönüyle eserin üslubu *el-Müczî'*ye benzemektedir. Müellif, selefleri Hâdî-İlelhak, Nâsır el-Utrûş, Müeyyed-Billâh, Nâtık-Bilhak, Rassâs ve Ca'fer b. Ahmed'den nakillerde bulunmuştur. Bu yönüyle eserin kaynakları arasında önceki Zeydî usulcülerden Ebû Tâlib'in *el-Müczî'*si, Ca'fer b. Ahmed'in *Takrib*'i ve Rassâs'ın *Kitâbü'l-fâik*'i vardır. Müellifin “İmâmu asrinâ” diyerek sürekli atıfta bulunduğu kişi Abdullah b. Hamza olmalıdır.⁷⁷

Eserde Ebû'l-Kâsım el-Belhî (ö. 319/931), Ebû Ali ve Ebû Hâşim'den de nakiller yer almakla birlikte Kâdî Abdülcebbâr ve Ebû'l-Hüseyin el-Basrî'ye çok miktarda atıf dikkat çekicidir. Müellif yer yer “Basra Mu'tezilesi”, “Bağdatlılar”, “Şuyûhunâ el-Mütekellimûn”, “Ashabunâ el-Mütekellimûn” diyerek de Mu'tezile'nin görüşlerine değinmiştir. Basrî'nin *Ziyâdâtü'l-Mu'temed*'i eserin Mu'tezilî kaynaklarından biridir.⁷⁸

Müellif, eserinde Zeydî müellifler yanında ilk dönem Hanefilerden birçok isme atıfta bulunmuştur. Bu çerçevede o, Ebû Yusuf, İmam Muhammed, İsa b. Ebân, Kerhî, Ebû Abdullah el-Basrî ve Ebû Bekir er-Râzî'den (Cessâs) nakiller yapmış; yer yer “Ashâbu Ebî Hanife” diyerek Hanefî mezhebinin görüşlerine değinmiştir. Müellifin “şeyhân” diyerek Kerhî ve Ebû Abdullah el-Basrî'ye atıflar yapması dikkate değerdir. Müellif eserinde usulcü ismi zikretmeden Şâfîilerin de görüşüne değinmiş, bazen Eş'ariyye diyerek nakiller yapmıştır. Eserde az da olsa Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765)'tan nakiller bulmak mümkündür. Mu'tazid-Billâh'ın eserinde seleflerinin nakil üslubunu sürdürdüğü anlaşılmaktadır.⁷⁹

Ahmet b. Uzeyv b. Ali el-Havlânî (ö.650/1253)'nin *el-Hâsır fî usûli'l-fıkh*'ı bu dönemde kaleme alınan usul eserlerindedir.⁸⁰

75 Vecih, *age.* s. 1006, 1146, 1147; 'Azzân, *age.* s. 20.

76 Mansûr-Billâh, *age.* s. 55, 65, 88, 103.

77 Mu'tazid-Billâh, *el-Mukni' fî usûli'l-fıkh*, vr. 57, 58, 128, 447.

78 Mu'tazid-Billâh, *el-Mukni'*, vr. 65.

79 Mu'tazid-Billâh, *el-Mukni'*, vr. 58, 87, 102, 138, 150, 173, 189, 208.

80 Vecih, *age.* s. 143.

5. *Cevheretü'l-usûl ve tezkiretü'l-fuhûl fî 'ilmi'l-usûl*: Ahmed b. Muhammed er-Rassâs (ö.656/1258), Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye Arşivi, Sanâ Yazması.

Zeydî usulüne dair temel kaynaklardan kabul edilen *Cevhere*'de er-Rassâs⁸¹ altı bölümlük mukaddimeden sonra seleflerinin tertibi ile fıkıh usulünü on baba ayırmış⁸²; her bapta ele alacağı konuları önceden zikrederek “*İhtelafü*” ya da “*İhtelefe ehlü'l-ilm*” ifadesi ile meselelere başlamıştır. Bu da Nâtık-Bilhak'ın *el-Müczi'sinin* ve hocası Abdullah b. Hamza'nın *Safvet'*inin üslubudur. Selefleri kadar sıklıkla olmasa da birçok âlimin kanaatine eserinde yer veren Rassâs'ın, “*kale imâmunâ Mansûr-Billâh*” diyerek en çok nakilde bulunduğu usulcü hocası Mansûr-Billâh'tır. Bu yönüyle eserin ilk kaynağı *Safvetü'l-ihdiyâr*'dır. Rassâs *Tezkire*'sinde Hasan er-Rassâs'ın *el-Fâik*'ini esas almıştır. *Faik*'in de temeli daha önce ifade edildiği gibi Basrî'nin *Mu'temed*'idir.⁸³ Eserde Nâtık-Bilhak'ın *el-Müczi'si*, Ca'fer b. Ahmed'in *et-Takrib*'i ve Rassâs'ın *el-Fâik*'i gibi önceki Zeydî usûl eserlerine atıflar vardır. Hâdî-İlelhak Yahyâ b. Hüseyin, İsa b. Ebân, Kerhî, Ebû Abdullah el-Basrî, Kâdî Abdülcebbâr ve Ebü'l-Hüseyin el-Basrî müellifin sıklıkla görüşlerine değindiği usulcülerdendir. Eserde yer verilen diğer isimler öncekilerden çok farklı değildir. Bu da müellifin önceki eserlerin nakil geleneğini benimsediğini göstermektedir. Müellif en son “indenâ” diyerek kendi kanaatlerini de ortaya koymuştur.⁸⁴ Bu çalışma, Zeydî usulcüler arasında ismine sıklıkla vurgu yapılan, önemli Zeydî usûl-i fıkıh eserlerinden biri kabul edilmiştir.⁸⁵

Rassâs'ın *Cevhere*'si üzerine ta'likât ve şerh olmak üzere şu çalışmalar yapılmıştır:

a. Muhammed b. Halife b. Muhammed b. Ya'kub Hamedânî (ö.675/1276), *Ta'lik alâ cevheretü'l-usûl*.

b. el- Bâbî (ö.656/1258), *Ta'lik alâ cevhere li'r-Rassâs*.

c. Muhammed b. El-Bânî (*Takriben* ö.700/1301), *Ta'lika alâ cevhere fî usûli'l-fikh*.

81 Ahmed b. Muhammed b. el-Hasan er-Rassâs, Zeydî kaynaklarda müctehid ve engin ilim sahibi eşsiz bir âlim olarak zikredilir. Önemli fukahadan dersler almıştır. Pek çok talebe yetiştiren Rassâs 656/1258 senesinde vefat etmiştir. İbrahim b. Kâsım, I, 196; Habeşi, s. 173; Vecih, s. 164.

82 Rassâs fıkıh usulünü on başlık altında el almıştır: 1. Emir-nehiy 2. Husus-umum 3. Mücmel-mübeyyen 4. Nâsîh-mensûh 5. Haberler 6. Fiiller 7. İcmâ 8. Kıyas-ictihad ve tabileri 9. Sıfatü'l-müftî ve'l-müsteftî 10. Hazr ve'l-ibâha. Bkz. Ahmed b. Muhammed er-Rassâs, *Cevheretü'l-usûl ve tezkiretü'l-fuhûl fî 'ilmi'l-usûl*, vr. 4a-b.

83 Vecih, age. s. 152.

84 Ahmed er-Rassâs, *Cevhere*, vr. 10a, 16a, 21a-22b, 38a-48b vd.

85 Habeşi, age. s. 173; 'Azzân, age. s. 19.

d. Ali b. Abdullah b. Ebü'l-Hayr (ö.793/1391), *Ta'lik alâ cevhereti'l-usûl*.

e. Abdullah b. Hasen ed-Devârî (ö.800/1398), *Şerhu cevhereti'l-usûl*.

f. Ahmed b. Hamîd b. Sait b. el-Hârîsî (ö.773/1372), *Kantaratü'l-vusûl ilâ tahkiki cevhereti'l-usûl*.⁸⁶

Kaynaklarda bu döneme ait zikredilen usûl eserlerinden bazıları şunlardır: “*el-Medhal fî usûli'l-fıkh*: el-Emîr el-Hüseyin b. Bedrüddîn (ö.662/1264)”; “*ed-Durratü'l-manzûme ve et-Tahrîr fî usûli'l-fıkh*: Abdullah b. Zeyd el-'Ansî (ö.667/1269)”; “*el-Mustasfâ fî usûli'l-fıkh*: Ali b. Ebî'r-Ricâl (ö.681/1283).”⁸⁷

6. *el-Hâvî li hakâiki'l-edilleti'l-fıkhiyye*: Yahyâ b. Hamza (ö.749/1348), Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye Arşivi, San'a Yazması.

Yahyâ b. Hamza'nın⁸⁸ *el-Hâvî*'si günümüze ulaşan Zeydî usûl-i fıkıh eserlerinin en kapsamlılarından biridir. Eserin önsözündeki beyanına göre müellif, fıkıh usulünde Zeydiyye ve Mu'tezile'den “sahibü ehli'l-adl” olarak nitelendirdiği arkadaşlarının telif ettiği kitapların en önemlisi olarak Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin *el-Mu'temed*'ini görmektedir. Müellif, son derece güzel bir kitap olarak nitelendirmekle birlikte uzun olması nedeniyle *Mu'temed*'in ihmal edildiğine vurgu yapmış; kendisinin de eserin baplarını bir gerdanlık gibi süslediğini, gereksiz uzatmaları çıkartıp, dağınık meselelerini özetlediğini ve belli bap başlıkları altında düzenlediğini aktarmıştır. Bu yolla eserin kapalı yerlerini açık hale getirdiğini ve gizli sırlarını ifşa ettiğini belirtmiştir. Bu katkının kitabın güzelliğini ve zarafetini artırdığını ifade eden Rassâs, *Hâvî*'yi mütalaa edenlerin *Mu'temed*'de bulunan bilgi hazinesi yanında onun daha düzenli, tertipli ve uyumlu olduğunu anlayacağına vurgu yapmıştır. Ayrıca kendisinden önce Basrî'nin *el-Mu'temed*'ine Mahmud b. Muhammed el-Melâhimî'nin *Tecridü'l-Mu'temed* adıyla bir çalışma yaptığını, bu şahsın *Mu'temed*'de yer alan gerdanlığın ipini koparttığını ve gerdanlıkta bulunan süs eşyalarını dağıttığını belirtmiştir. Kitabın tertibinin bozulması anlaşılmasını zorlaştırmış; kendisi de bunun üzerine *el-Hâvî*'yi yazma gereği hissetmiştir.⁸⁹ Yahyâ b. Hamza'ya göre usul ilminde temel eser *Mu'temed*'dir. O, Zeydî ulema arasında geniş bir şöhrete ulaşan *el-Hâvî*'de fıkıh usulü konularına tafsilatlı bir

86 Vecih, *age*. s. 106-572, 792-898; Habeşi, *age*. s. 173; 'Azzân, *age*. s. 19-20.

87 Habeşi, *age*. s. 175. 'Azzân, *age*. s. 19-20; Vecih, *age*. s. 390, 590, 681.

88 Müeyyed-Billâh 669 yılında San'a'da doğdu. Devrinin önemli hocalarından dini ilimler tahsil etti. 729/730 yılında Sa'de'de imametini ilan etti. İsmaililerle savaştı. Zemar yakınlarındaki Hisnühirran'a giderek burada ilim, irşat ve telif faaliyetleri ile meşgul oldu. Pek çok çalışması olan Müeyyed-Billâh 749 yılında Hisnühirran'da vefat etmiştir. İbrahim b. Kâsım, *age*. III, 1224; Brockelmann, *age*. VII, 124; Vecih, *age*. s.1124.

89 Müeyyed-Billâh, Yahya b. Hamza, *el-Hâvî li hakâikel edilletil fıkhiyye*, I, 4.

şekilde değinmiş; önceki usul eserlerinden farklı olarak, birçok yerde Gazzâlî (ö.505/1111)'nin takrirlerini bazen metin içinde bazen de müstakil başlık altında ele almış, onlara cevaplar vermiştir.⁹⁰ Benzer şekilde bazen İbnü'l-Hatîb er-Râzî diyerek bazen de *Mahsûl*'ü ismen zikrederek Râzî (ö.606/1210)'nin görüşlerini değerlendirmiş ve onları eleştirmiştir.⁹¹

Eserin ilk kaynakları arasında kendisinden önceki Zeydî usul literatürü yer almaktadır. Bu çerçevede Nâtık-Bilhak ve Mansûr-Billâh onun atıfta bulunduğu Zeydî usulcülerin başında gelmektedir. Yer yer Hâkim el-Cüşemî'nin görüşlerine de değinmiştir. O en çok Ebû'l-Hüseyn el-Basrî ve eseri *el-Mu'temed*'e atıf yapmıştır. Ebû Ali, Ebû Hâşim, Kâdî Abdülcebbar ve Zemahşerî gibi Mu'tezilî âlimler de zikrettiği isimlerden bazısıdır. Bazen isim zikretmeden "Mu'tezile" diye nakilde bulunmuştur. Bununla birlikte müellif kendilerini Mu'tezile'den "Ashabunâ ve'l-Mu'tezile" ya da "Mu'tezile ve Zeydiyye'nin çoğunluğu" diyerek ayırmıştır.⁹² Seleflerinde olduğu gibi Ebû Hanîfe, Kerhî ve Ebû Abdullah el-Basrî'ye yaptığı atıflar dikkat çekicidir.⁹³

Yahyâ b. Hamza'nın *Hâvî*'de önceki dönem eserlerden farklı olarak Bâkîllânî (ö.403/1013), Ebû İshak eş-Şîrâzî (ö.476/1083), Cüveynî (ö.478/1085), Gazzâlî ve Râzî gibi mütekellimîn usulcülere ismen yaptığı atıflar zikredilmelidir.⁹⁴ Eserde Mu'tezile, Eş'âriyye, Mütekellimîn gibi farklı ekollerin yanı sıra "indenâ" diyerek kendilerinin görüşlerine de değinmiştir.⁹⁵

Yazar kaleme aldığı uzunca mukaddimesinde birçok konu yanında müşterek lafızlara değinmiş, ardından da "emirler ve nehiyeler" konusunu ele almıştır. Usul konularını ötekilerden kısmen farklı bir tertip ile incelemiş ve haberler konusyla bitirmiştir.⁹⁶ Eserin elimizdeki iki cilt halindeki yazmasını dikkate aldığımızda ötekilerin tertibinde zikredilen konuların eksik kaldığı; ayrıca eserin birinci ve ikinci ciltleri arasında nüsha farklılığı olduğu ya da müstensihin değıştiği anlaşılmaktadır. Eser, her bir konuyu daha detaylı ele alması yönüyle önceki usul eserlerinden farklı bir görünüm arz etmiştir.

90 Müeyyed-Billâh, *el-Hâvî*, I, 35, 39, 94, 185; II, 134, 143, 149, 248.

91 Müeyyed-Billâh, *el-Hâvî*, I, 18, 28, 35, 60, 61, 101; II, 93, 143, 149, 172 vd. Konuyla ilgili bilgi için ayrıca bkz. Tuncay Başoğlu, *Fıkıh Usulünde Fahreddin er-Râzî Mektebi*, s. 252.

92 Müeyyed-Billâh, *el-Hâvî*, I, 22-35, 40, 75, 95, 102; II, 143, 149.

93 Müeyyed-Billâh, *el-Hâvî*, I, 29, 30, II, 149.

94 Müeyyed-Billâh, *el-Hâvî*, I, 94, 104 vd.

95 Müeyyed-Billâh, *el-Hâvî*, I, 5, 44, 64, 104, 124; II, 8, 15, 79, 89, 134, 152.

96 Müeyyed-Billâh, *el-Hâvî*, I, 59, 90, II, 254. Usul konularının tertibi şöyledir: Umum-husus, mutlak-mukayyed, mücmel mübeyyen, (zahir müevvel), fiiller, nâsîh mensuh, icmâ, haberler.

Nâtık-Bilhak'ın *el-Müczî*'sinde fıkıh usulünün ihtilafı konularına değinirken kullandığı “*ehl-i ilm bu konuda ihtilaf etmiştir*” şeklinde başlayan ve sonraki birçok usulcünün devam ettirdiği telif üslubunun *el-Hâvî* ile birlikte sona erdiği anlaşılmaktadır. O her bir konuya etimolojik tahliller içeren uzunca girişlerle başlamıştır.⁹⁷ Bununla birlikte önceki usul eserlerinde olduğu gibi bir konuda önemli usulcülerin görüşlerini zikrettikten sonra deliliyle birlikte kendi kanaatini de açıklamıştır. Yahyâ b. Hamza kendisinden sonra gelen pek çok usulcüye tesir etmiştir. Mesela İbnü'l-Murtazâ eserlerini Yahyâ b. Hamza'nın *el-Hâvî*'si ve Ebû Tâlib'in *el-Müczî*'sine dayandırmıştır.⁹⁸

Yahyâ b. Hamza'nın bir diğer eseri ise, *el-Mi'yâr li garâihî'n-nazzâr fi şerhi hakâiki'l-edilleti'l-fikhiyye ve takrîri'l-kavâidi'l-kıyâsiyye*'dir.⁹⁹

Yahyâ el-Kuraşî (ö.780/1379)'nin *el-İkdü'l-müfassal ve 'ubâbü'l-azbi'l-müsel* isimli usûl-i fıkıh dair muhtasar eseri de kaynaklarda zikredilmiştir.¹⁰⁰

7. *Minhâcü'l-vüsûl ilâ mi'yâri'l-'ukûl fi 'ilmi'l-usûl*: Ahmed b. Yahyâ el-Murtazâ (ö.840/1437), thk. Ahmed Ali Mutahhar el-Mâhizî, Dâru'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, San'a 1992, 960 sayfa.

İbnü'l-Murtazâ'nın¹⁰¹ *Mi'yâru'l-'ukûl*'ünün¹⁰² şerhi olan eser, Zeydiyye'nin en meşhur ve hacimli usûl-i fıkıh kitaplarından biri kabul edilmiştir.¹⁰³ Muhakkikin esere yazdığı yaklaşık iki yüz sayfalık mukaddime Zeydî usulüne, müellife ve yöntemine dair önemli tahliller içermektedir.¹⁰⁴

İbnü'l-Murtazâ eserine fıkıh ve fıkıh usulünün tarifi ile başlamış, ardından fıkıh usulünün mahiyetine ilişkin bilgiler vermiştir. Seleflerinin tertibini benimseyerek fıkıhın usulünü on baba ayıran müellif, konuları meseleler başlığı altında incelemiş, “lenâ” ve “kulnâ” ifadeleriyle kendi görüşlerini açıklamıştır.¹⁰⁵ Tertibi ve

97 Müeyyed-Billâh, *el-Hâvî*, I, 100.

98 İbnü'l-Murtazâ, *Minhâcü'l-vüsûl ilâ mi'yâri'l-'ukûl fi 'ilmi'l-usûl*, s. 631.

99 Vecih, *age*. s. 1130.

100 Habeşi, *age*. s. 175; Vecih, *age*. s. 1097.

101 Mehdî-Lidîmillâh 764/1363 yılında Zemâr'da doğdu. Farklı âlimlerden İslâmî ilimleri tahsil etti. Pek çok usûl eseri yanında Basrî'nin *el-Mu'temed*'ini, Rassâs'ın *Cevhere*'sini ve İbnü'l-Hâcib'in *Müntehâ*'sını hazmetti. Kütüb-i sitte'nin çoğunu ve dönemin pek çok meşhur hadis ve fıkıh kaynaklarını okuma imkânı bulan İbnü'l-Murtazâ kelâm ve fıkıh ilimlerinde mezhebin otoritelerinden biri kabul edilir. 840 yılında Zafâr'da öldü. Zeydiyye âlimlerince “en büyük imam” diye anılmıştır. İbn Fend, *age*. II, 1003-1005, III, 1075-1083; İbrahim b. Kâsım, *age*. I, 226-228; Brockelmann, *age*. VII, 131; Vecih, *age*. s. 206.

102 İbnü'l-Murtazâ, *Kitâbu mi'yâri'l-'ukûl fi 'ilmi'l-usûl*, I, 190, 399.

103 Habeşi, *age*. s. 170.

104 Ali Mâhizî, İbnü'l-Murtazâ'nın *Minhâcü'l-vüsûl*'üne Yazdığı Mukaddime, s. 1-200.

105 Emirler-nehiyler, umum-husus (mutlak-mukayyed, tahsis), mücmel-mübeyyen, nâsîh-mensûh, haber-

konuları işleme sırası açısından Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin *el-Mu'temed'*inden ayrıldığı noktanın sadece delilleri açıkça arka arkaya zikretmek ve Kur'an konusuna müstakil bir başlık açmak olduğu söylenebilir. İbnü'l-Murtazâ'nın bu tertibi selefleri Ca'fer b. Ahmed (ö. 576/1180) ve Abdullah b. Hamza'nın tertibiyle neredeyse aynıdır. *Minhâc'*ın muhakkiki Mâhizî'ye göre İbnü'l-Murtazâ eserinin tasnifinde Cüveynî'nin *el-Burhan'*ını esas almıştır.¹⁰⁶ Cüveynî'nin *Varakât'*ı ve Râzî'nin *el-Mahsûl'*ü de benzer bir tertibi benimsemişlerdir.¹⁰⁷

İbnü'l-Murtazâ *Minhâc'*da Bâkullânî, Cüveynî, Gazzâlî, Râzî, Âmidî (ö.631/1234), ve İbnü'l-Hâcib (ö.646/1248) gibi mütekellimîn usulcülere ciddi miktarda atıflar yapmıştır.¹⁰⁸ Buna mukabil ilk dönem Irak Hanefilerinin dışında Debûsî (ö.430/1039), Pezdevî (ö.482/1089) ve Serahsî (ö.490/1097) gibi Semerkant/Buhârâ usulcülerine yer vermemiştir.¹⁰⁹ Eserde en çok Ebü'l-Hüseyin el-Basrî ile İbnü'l-Hâcib'e atıfta bulunduğu söylenebilir. Ebû Ali, Ebû Hâşim, Kâdî Abdülcebbâr da müellifin çokça nakilde bulunduğu kişilerin başında gelmektedir.¹¹⁰ Şâfiî usulcülerden ismen yapılan nakillerin gerek Yahyâ b. Hamza gerekse İbnü'l-Murtazâ'da çoğalmasında Şâfiî mezhebine mensup hanedanların Yemen'de hâkim olmalarıyla açıklanabilir.¹¹¹ Ayrıca bu dönemle birlikte Zeydî usul eserlerinde her bir konu için verilen örneklerin çoğunun mütekellimîn usul eserlerinde yer alanlarla benzeştiği, bazılarının birebir aynı olduğu görülmektedir.¹¹² Muhakkik Mâhizî, eserin kaynakları arasında öncelikle Zeydî usulünün önemli örneklerinden olan Nâtık-Bilhak'ın *el-Müczi*, Yahyâ b. Hamza'nın *el-Hâvî* ve Yahyâ b. Muhsin ed-Dâ'î'nin *el-Muknî'* isimli çalışmalarının olduğunu belirtmiştir. Yine ona göre Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin *Mu'temed'*i, Kâdî Abdülcebbâr'ın *el-Umed'*i,

---

ler, fiiller (teessi), icmâ (Ehl-i beyt'in icmâi), kıyas (istihsan-kıyasa itirazlar), ictihad- sıfatü'l-müftî ve'l-müsteftî, hazr ve'l-ibâha ve tercih. İbnü'l-Murtazâ, *Minhâcü'l-vüsûl*, s. 207-242.

106 Mâhizî, *age*. s. 156.

107 Cüveynî, *Metnü'l-varakât*, s. 7-18; Fahreddin er-Râzî, *el-Mahsûl fi 'ilmi'l-usûl*, I-VI, (bkz. Fihrist)

108 İbnü'l-Murtazâ, *Minhâcü'l-vüsûl*, s. 260, 318, 320, 386, 413, 452, 496, 685, 711, 860.

109 Konuyla ilgili değerlendirmeler için bkz. Yücel, "İlk dönem Irak Hanefilerinin Zeydî usulüne etkilerine yönelik bir inceleme (Kerhi ve Ebû Abdullah el-Basrî örneği)", s. 116, 133.

110 Detaylı bilgi için ayrıca *Minhâcü'l-vüsûl'*ün sonunda yer verilen kişi indeksine müracaat edilebilir.

111 Şâfiî mezhebinin Yemen'de yayılışı için bkz. Eymen Fuad Seyyid, *Târîhu'l-mezâhibîd-dîniyye fi bilâdi'l-Yemen*, s. 56 vd. 1454-1517 yılları arasında Yemen'de hüküm süren Tâhirilerin Şâfiî mezhebine bağlı Sünnî bir hanedan olduğu ve bu mezhebe ait bazı fıkıh kitaplarının ilk defa onların döneminde Yemen'e getirildiği ileri sürülmüştür. Bu da gerek el-Vezîre gerekse Yahyâ b. Hamza ve İbnü'l-Murtazâ'ya Eş'arî usulcülerin eserlerini daha iyi tanıma imkânı vermiş olmalıdır. Tâhiriler ile ilgili bilgi için bkz. Mehmet Salih Arı, "Tâhiriler", *DİA*, XXXIX, 405-407. Tâhiriler döneminde medreselerde genel olarak Şâfiî mezhebi öğretimi yapılmış ve Şâfilik Yemen'de giderek güçlenmiştir. Bkz. Cengiz Tomar, "Yemen", *DİA*, XLIII, 415.

112 Mütekellimîn usul eserlerinde yer alan benzer örnekler ve konuyla ilgili değerlendirmeler için bkz. Fatih Yücel, "Zeydî Usul Anlayışında Kur'an ve Yorumu", s. 479 vd.

İbnü'l-Hâcib'in *Muhtasarü'l-Müntehâ'sı* da eserin temel kaynakları arasındadır. Muhakkik, *Mu'temed'*den sonra Zeydî-Mu'tezilî yönelimin en önemli yapıtlarından biri olarak *Minhâc'*ı takdim etmiştir.¹¹³ Mâhizi, müellifin eserde iki telif yönemi kullandığını ileri sürmektedir: Birincisi örnekler dolayısıyla fakihler, diğeri ise kavramlar dolayısıyla mütekellimîn yöntemidir.¹¹⁴

Bu yüzyılda telif edilen eserlerden bazıları şunlardır: “Şerh *‘alâ mukaddimeti’l-beyân*: Abdullah b. Muhammed en-Necrî (ö.877/1472)”; “Şerhu *mukaddimeti’l-beyân li’bni’l-Muzaffer*: Ali el-Bekrî (ö.882/1477)”; “*el-Cevhera fî usûli’l-fikh*: Kâsım el-Muhallî (800’lü yıllar)” ve “*ed-Dâmine bi’l-vusûl ilâ cevhereti’l-usûl*: Kâsım el-Muhallî”.¹¹⁵

8. *el-Fusûlü’l-lü’lûiyye fî usûl-i fıkhi’l-‘itrati’z-zekiyye ve a’lâmi’l-ümmeti’l-Muhammediyye*: Sârimüddîn İbrahim b. Muhammed el-Vezîr (ö.914/1508), thk. Muhammed Yahyâ Sâlim ‘Azzân, Merkezu’t-Turâs ve’l-Buhûsi’l-Yemenî ve Dâru’l-Menâhil, Beyrut 2001, 433 sayfa.

Sârimüddîn İbrahim el-Vezîr,¹¹⁶ usûl-i fıkha dair eseri *el-Fusûlü’l-lü’lûiyye*’nin Zeydî imamların görüşlerinden bir seçki olduğuna vurgu yapmış, eserine Mu’tezile ile birlikte diğer mezhep âlimlerini de eklediğini belirtmiştir. Müellifin talebelerini eserinin fasıllarını şerh etmeye teşvik etmesi,¹¹⁷ esere pek çok şerh çalışmasının yapılmasında etkili olmuştur. Müellif *el-Fusûl*’de önceki usul eserlerinin sistematüğünü ufak tefek farklılıklarla korumuş,¹¹⁸ *Hâvî* ile birlikte ortaya çıkan telif üslubunu sürdürmüştür. Usul konularını aktarırken önce kavramsal bir çerçeve çizmiş; ardından da kendilerinin ve diğer mezheplerin kanaatini paylaşmıştır. “İmamlarımız”, “arkadaşlarımız” diyerek mezhebin görüşlerine; ardından da “Cumhûr”, “Mu’tezile”, “Hanefiler”, “Fukaha”, “Eş’ariler/Şâfîiler” diyerek diğer ekollerin görüşlerine değinmiştir. Bu çerçevede o, kendi dönemine kadar öne

113 Mâhizi, *age*. s. 159, 160.

114 Mâhizi, *age*. s. 158.

115 Habeşî, *age*. s. 176; Vecih, *age*. s. 616-765; ‘Azzân, *age*. s. 21.

116 Sârimüddîn el-Vezîr 834/1431 yılında Yemen’de doğdu. San’a ve Sa’de şehirlerinde devrin önemli hocalarından dersler aldı. Pek çok ilimdeki kabiliyeti ile dikkatleri çekmiş ve zamanının ilimdeki başvuru kaynağı haline gelmiştir. Zeydiler arasında mutlak müctehid kabul edilen el-Vezîr’in fıkıh, usûl-i fıkıh ve hadisle ilgili pek çok eseri vardır. el-Vezîr, San’ada 914 yılında vefat etmiştir. İbrahim b. Kâsım, *age*. I, 80; Brockelmann, *age*. VII, 141; Habeşî, *age*. s. 177.

117 Sârimüddîn el-Vezîr, *el-Fusûlü’l-lü’lûiyye*, s. 63, 64.

118 Emir, nehiy, umum, husus, mutlak, mukayyed, mücmel, mübeyyen, zahir, müevvel, nâsîh, mensûh, icmâ (Ehl-i beyt’in icmâi), fiiller, haberler, kıyas (istihsan-kıyasa itirazlar), ictihad, sıfatü’l-müftî ve’l-müstefî, hazr-ibâha, tearuz ve tercih şeklinde sıralamıştır. Bu tertipte fiiller haberlerden önceye alınmış, ayrıca “te-aruz ve tercih” konuları ilave edilmiştir. Bkz. Sârimüddîn el-Vezîr, *el-Fusûlü’l-lü’lûiyye*, s. 68.

çıkılmış Zeydî, Mu'tezilî ve Mütekellimîn ne kadar usulcü var ise hemen hemen hepsinin kanaatine yer vermiştir. Buna mukabil Kerhî, Ebû Abdullah el-Basrî ve Cessâs dışında Hanefî usulcülerin görüşlerine değinmemiştir. Müellif, zikrettiği görüşlerden sonra “felmuhtâr” ifadesi ile tercih ettiği ya da mezhep içerisinde tercih edilen görüşü de belirtmiştir.¹¹⁹ Birçok araştırmacının *el-Fusûl*'ü karşılaştırmalı ve önemli bir usul eseri olarak takdim etmesi bu nedenden dolayıdır.¹²⁰ Zeydî muhitte önemli bir başvuru kaynağı olan eser, müellifin mukaddimede belirttiği gibi kısa ve özdür. Muhakkik 'Azzân'ın kaleme aldığı mukaddime ve müellifle ilgili verdiği bilgiler Zeydî usulüne dair oldukça önemli tahliller içermektedir.

Kaynaklarda, eserin aşağıdaki şerhlerinin olduğu ifade edilmiştir:

a. Allâme Lutfullah el-Ğayyâs (ö.1035/1626), *Şerhu'l-fusûli'l-lü'lüyye*.

b. Ahmed b. Muhammed. Lokman (ö.1039/1629) *Şerhu'l-fusûli'l-lü'lüyye*.

c. Salâh b. Ahmed b. el-Mehdî el-Müeyyedî (ö.1044/1635), *ed-Derârî'l-mudîetü'l-muvessile ilâ şerhi'l-fusûli'l-lü'lüyye*.

Yazara ait *el-Kantaratü'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl* ya da *el-Kantara fî usûli'l-fıkh* isimli bir eser daha mevcuttur.

d. Salahüddîn b. Ahmed (ö.1070/1660), *Şerhu'l-fusûl min 'ilmi'l-usûl*.

e. Celâl Hasan b. Ahmed b. Muhammed el-Yemenî (ö.1084/1674), *Nizâmu'l-fusûl şerhu'l-füsûli'l-lü'lüyye*.

f. Ali b. Muhammed b. Yahyâ es-San'ânî (ö.1090/1680), *Şerhu'l-fusûli'l-lü'lüyye fî usûli'l-fıkhıyye*.¹²¹

Bu dönemde telif edilen eserlerden bazıları şunlardır: “*el-İkdü'l-mufassal fî usûli'l-fıkh*: Hasan el-Alefî (ö.900/1495)”; “*et-Tenqih fî usûli'l-fıkh*: Abdullah el-Havâlî (ö.936/1530)”.¹²²

9. *el-Kâfil bi neyli's-sûl fî 'ilmi'l-usûl*: Muhammed b. Yahyâ b. Muhammed b. Ahmed Behrân es-Sâdî ez-Zeydî (ö.957/1550), thk. Murtaza b. Zeyd el-Mahatvarî, Mektebetu Bedr, San'a 2001, 60 sayfa.

119 Sârimüddîn el-Vezîr, *el-Fusûlü'l-lü'lüyye*, s. 76, 107, 223, 247, 249, 257 vd.

120 Habeşi, *age*. s. 170; Ali el-Vezîr, *el-Musaffâ*, s. 57; İbrâhim Yahyâ ed-Dersî, s. 13.

121 İbrâhim b. Kâsım, II, 881; Habeşi, *age*. s. 179; Vecih, *age*. s. 299-797; 'Azzân, *age*. s. 47-48.

122 Vecih, *age*. s. 348-621.

Behrân'ın¹²³ *el-Kâfil*'i¹²⁴ usûl-i fikhî on baba hasretmekle birlikte, eserin tertibi/düzeni, özellikle lafızlar ve delâletleri bahsinde İbnü'l-Hâcib'in *Müntehâ*'sından etkilenmiş; *Kâfil* ile birlikte önceki Zeydî eserlerde açıkça yer almayan *mantûk-mefhûm* ayrımı kabul edilmiştir.¹²⁵ İbnü'l-Hâcib'in *Müntehâ*'sına Zeydî muhitteki ilginin bir göstergesi de onun eserleri üzerine yapılan şu çalışmalardır: Ali b. Ebi'l-Hayr (ö.793/1391), *Ta'lik alâ muhtasari İbni'l-Hâcib fi usûli'l-fikh* (*Mişkâtü envâri'l-ukûl fi'l-keşfi an esrâri muhtasari müntehe's-sûl*: Mektebetü'l-Evkâf 119/1522); Dahmâ binti Yahyâ el-Murtazâ (ö.837/1434), *Şerhu muhtasari'l-müntehâ libni Hâcib*.¹²⁶

Kâfil'i Muhammed b. İsmâil el-Emîr es-San'ânî (ö.1182/1768) *Buğyetü'l-âmil* ismiyle nazmetmiş, öğrencisi İsmail b. Muhammed İshâk (ö.1164/1750) *Kitâbu'l-fevâsıl şerhu buğyeti'l-âmil fi nazmi'l-kâfil* ismiyle bu nazmı şerh etmiş, kendisi de *Fevâsıl İcâbetüs-sâil şerhu buğyeti'l-âmil* adıyla ihtisar etmiştir.¹²⁷ Hacmi küçük olmasına rağmen Zeydî ulemâ arasında şöhret bulan *Kâfil*'e çok sayıda şerh yapılmıştır:

a. Ahmed b. Muhammed b. Lokman (ö.1039/1629), *el-Kâşif li zevi'l-ukûl 'an vucûhi'l-kâfil bi neyli's-sûl*, thk. Dr. Murtazâ b. Zeyd el-Mahatvarî el-Hasenî, Mektebetu Bedr, San'a 2000, 549 sayfa.

b. Ahmed b. Yahyâ Hâbis (ö.1061/1651), *el-Envâru'l-hâdiyye li zevi'l-ukûli'l-kâfil bi neyli's-sûl*.

c. Ali b. Muhammed et-Taberî (ö.1072/1661), *Kitabu şifâi ğalili's-sâil amma tahammelehu'l-kâfil*, Mektebetu'l-Yemeni'l-Kubrâ, San'a t.y.

d. İbrâhim b. Muhammed b. Ahmed İzziddîn el-Müeyyedî (ö.1083/1672), *er-Ravdu'l-hâfil fi şerhi'l-kâfil*.

e. Yahyâ b. Ahmed 'Avvâd el-Esedî (ö.1106/1694), *el-İsbâhu'z-zâhir li-zevi'l-ukûl, el-hâdî ilâ edilleti'l-kâfil bi neyli's-sûl*.

f. Salah b. Ali (ö.1100/1680), *Şerhu'l-kâfil fi usûli'l-fikh*.

g. el-İmâmü'l-Mütevekkil (ö.1017/1609), *Ta'liq ala'l-kâfil fi usûli'l-fikh*.

123 Muhammed Behrân 888/1483 yılında Yemen'in Sa'de şehrinde dünyaya geldi. Pek çok âlimden dersler aldı. Bir dönem baş kadılık görevini de deruhte etmiştir. 957 senesinde Sa'dede vefat etmiştir. İbrahim b. Kâsım, *age*, II, 1103; Brockelmann, *age*, IX, 135; Habeşi, *age*, s. 177; Vecih, *age*, s. 1019.

124 Behrân'ın altmış sayfalık *el-Kâfil*'i Zeydî usulüne dair önemli muhtasarlardandır. Vecih, s. 1020.

125 Behrân, *el-Kâfil*, s. 4; İbnü'l-Hâcib, *Kitâbü müntehe's-sûl ve'l-emel fi ilmeyi'l-usûl ve'l-cedel*, s. 65 vd.

126 Habeşi, *age*, s. 176; Vecih, *age*, s. 423, 693.

127 Bkz. Emîr es-San'ânî, *İcâbetüs-sâil şerhu buğyeti'l-âmil*, s. 17; Vecih, *age*, s. 255, 864.

h. Hasan el-Cürmüzî (ö.1101/1690), *Nazmü metni'l-kâfil fi usûli'l-fikh*.

1. Salih b. Ahmed b. Salih b. Ahmed el-Ensârî (ö.1121/1709), *el-'İkdü'l-kâmil nazmü muhtasari'l-kâfil*.

i. Hammûd b. Muhammed b. Abdullah Şerafüddîn (ö.1417/1996), *Muhtasar fi usûli'l-fikh (minel kafil)*.

j. Murtazâ b. Zeyd el-Mahatvarî (ö.2015), *Şerhu muhtasar 'alâ metni'l-kâfil*, Merkezu Bedri'l-İlmî ve's-Sekâfî, 1. Baskı, San'a 2001, 108 sayfa.¹²⁸

Bu dönemde Kâsım b. Muhammed b. Ali (ö.1029/1620) tarafından telif edilen muhtasar bir fıkıh usulü eseri niteliğindeki “*Mirkâtu'l-vusûl ilâ 'ilmi'l-usûl* önceki Zeydî usul eserlerinden farklı bir tertibe sahiptir.¹²⁹

10. Hidâyetü'l-'ukûl ilâ ğâyeti's-sûl: Hüseyin b. Emîr Kâsım b. Muhammed (ö.1050/1640), 2. baskı, yy., 1401, 1324 sayfa.

Hüseyin b. Kâsım'ın¹³⁰ *Hidâyetü'l-'ukûl*ü yine kendisine ait olan *Ğâyetü's-sûl*ün şerhi olup, iki cilt halinde basılmıştır. Müellif diğer Zeydî usul eserlerinin aksine mukaddimesinde mantık konularına son derece geniş bir yer ayırmış, dilsel (lügavî) konulara değinmeyi de ihmal etmemiştir. Usul konularını Behrân'ın da benimsediği son dönem usulcülerin sistematiğinde ele almış; ictihad bahsine ise “ictihad ve istiftâ” başlığı altında değinmiştir.¹³¹ Eserde Yahyâ b. Hamza'nın *el-Havî*'sinde olduğu gibi kelâmî konulara ve bu noktadaki tartışmalara geniş bir biçimde yer vermiştir.¹³² Eserin kaynakları arasında Zeydî, Mu'tezilî ve mütekellimin usulcülerin eserleri vardır. Bu yönüyle müellif önceki Zeydîler'in nakil geleceğini sürdürmüştür. Ali el-Vezîr *Hidâyetü'l-'ukûl*den Zeydî kaviller yanında diğer ulemanın görüşlerine de değinen en hacimli eser olarak sitayişle bahsetmiştir.¹³³

Ğâye üzerine yapılmış bazı çalışmalar şunlardır:

a. Ahmed b. Ebi'r-Ricâl es-Sağîr (ö.1190/1776), *Haşiye alâ şerhi'l-ğâye fi usûli'l-fikh*.

b. İzzüddin Adlân (ö.1361/1942), *Şerh ala'l-ğâye fi usûli'l-fikh*.¹³⁴

128 Şerhlerle ilgili detay için bkz. Brockelmann, IX, 136; Habeşi, *age*. s. 170; Vecih, *age*. s. 199, 352, 405, 487, 503, 686.

129 Eser Muhammed Yahyâ Sâlim 'Azzân'ın tahkikiyle Dâru't-Turâsi'l-Yemenî, San'a, 1992, 67 sayfa olarak basılmıştır.

130 Ehl-i beyt'in ve Yemen ulemasının büyüklerinden kabul edilen müellif, dönemin meşhur hocalarından dersler almıştır. Zeydî kaynaklarda müctehid olarak takdim edilmiştir. İbrahim b. Kâsım, *age*. I, 370-374; Vecih, *age*. s. 388.

131 Hüseyin b. Kâsım b. Muhammed, *Hidâyetü'l-'ukûl ilâ ğâyeti's-sûl*, I, 51-153; II, 117-639.

132 Müeyyed-Billâh, *el-Havî*, I, 13 vd.; Hüseyin b. Kâsım, *Hidâyetü'l-'ukûl*, I, 401-432.

133 Ali el-Vezîr, *el-Musaffâ*, s. 57.

134 Habeşi, *age*. s. 184; Vecih, *age*. s. 117, 647.

Yahyâ el-Kâsımî (ö.1343/1925)'nin¹³⁵ *el-Fevâidü't-tâmme fi 'ilmi usûli'l-fıkh'*ının¹³⁶ tertibi Behrân'ın *Metnü'l-Kâfil*'ini andırmakla birlikte aralarında bazı farklılıklar söz konusudur. Bu dönemde kaleme alınan usul eserlerinden biri de Zeydî tedrisattan geçmekle birlikte mezhepler üstü bir yönelim içinde olan Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Vezîr'in *el-Musaffâ fi usûli'l-fıkh* (Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, Beyrut 2002, 910 sayfa)'dır.¹³⁷

Abdu'l-Vâsi' b. Yahyâ el-Vâsi'î el-Yemânî (ö.1379/1960)'nin *Kitâbü tehzîbi'l-ukûl fi 'ilmi'l-usûl*'ü¹³⁸ ve Abdullah Muhammed el-Mansûr'un *Kitâbü'n-nukûl fi 'ilmi'l-usûl*'ü¹³⁹ yine bu dönemde kaleme alınan eserlerdendir.

Modern dönemde Yahyâ Sâlim 'Azzân, Ali el-Mâhizî, Abdülkerim Cedbân ve Murtazâ b. Zeyd el-Mahatvarî gibi âlimler daha çok klasik eserlerin neşriyle ilgilenmişlerdir. Bununla birlikte el-Mahatvarî'nin yukarıda yer verdiğimiz *Şerhu muhtasar 'alâ metni'l-kâfil*'i Behrân'ın *Kâfil*'i üzerine yapılmış güzel bir şerh çalışması olarak zikredilmelidir. Yahyâ Sâlim 'Azzân'ın *Takrîbü usûli'l-fıkh*'¹⁴⁰ ve Allâme Hüseyin b. Yahyâ el-Hûsî'nin *el-Muhtasaru'l-müfîd fi usûli'l-fıkh*'¹⁴¹ modern dönemde Zeydî müelliflerce kaleme alınan usul eserlerindedir. Mahatvarî'nin *Mebâhis fi usûli'l-fıkh* ve *Usûlü'l-fıkh-el-Hukmü'ş-şer'î ve mütealliqâtühû* isimli eserleri ile İsmail İbrahim Muhammed el-Vezîr'in *Mede'l-ahz bi haber-i âhâd 'inde'z-Zeydiyye'si, Raf'u te'âruzi'l-edille 'inde'l-usûliyyîn*'i ve *Mebâhis fi usûli'l-fıkh*'i da fıkıh usulünün bazı konularını ele alan çalışmalardır. Sven Kalisch'in "Fiqh und usûl al-fıqh in der Zaidiya" ve "Usûlü'z-Zeydiyye ve neşetü'l-firaki'l-İslâmiyye"'si, Fatih Yücel'in *Zeydî Usulcülerin Kaynak Anlayışı* isimli doktora tezi, bu alanda telif ettiği makaleleri ve *DİA*. "Zeydiyye maddesi" de Zeydî usulü üzerine yapılan çalışmalara örnek verilebilir.¹⁴²

135 Vecih, *age*. s. 356-359.

136 Matbaa Bâbil, Sanâ, 1996, 81 sayfa.

137 Ali el-Vezîr, küçük yaşlarından itibaren Zeydî müfredatı üzerine eğitim almasına rağmen tespit edebildiğimiz kadarıyla Zeydî bir bakış açısına sahip değildir. Müellif, ele aldığı konuları tablolarla, ayet ve hadis örnekleriyle zenginleştirmiştir. Eserde Zeydîler'in de görüşlerine değinilmiştir. Müellif mukaddimesinde fıkıh usulü ile ilgili genel ve metodik bilgiler vererek bu alandaki öğretime yönelik kısırlığı eseriyle aşmak istemekte; mezhepler üstü bir yaklaşımla değerlendirmelerde bulunmaktadır. Müellif fıkıh usulünü akli özgürleşmeye kavuşmak, mezhep taassubu ve mezhep çatışmalarından kurtulmak için eşsiz bir yol olarak görmektedir. Ali el-Vezîr, *el-Musaffâ*, s. 13-419.

138 Vâsi'î el-Yemânî'nin *Tehzîb*'i 1973 yılında İbnü'l-Murtazâ'nın *Kitâbu'l-eshâr fi fıkhil'eimmeti'l-athâr*'ının sonunda 1973 yılında 12 sayfa olarak basılmıştır.

139 Mektebetü'l-Yemeni'l-Kubrâ, Sanâ, 1987/1408, 131 sayfa.

140 Eserin pdf formatı ve Şamile formatı için bkz. <http://alzidi.com/books/content/226> Erişim 11.04.19.

141 Ders notları şeklinde hazırlanan eser 47 sayfadır. Eserin pdf hali Zeydî internet sitelerinde yer almaktadır.

142 Konuyla ilgili çalışmaların tam künyeleri için bkz. Fatih Yücel, "Usûl yazım yöntemi açısından hicri VIII.-X. asra ait Zeydî ve Hanefî literatürü", s. 305-339.

III. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Zeydiyye hicrî II. asırda siyasi bir hareket olarak ortaya çıkmakla birlikte, bu harekete mensup âlimler fıkıh ve usûl-i fıkıhla da ilgilenmiş, onların usul ilmine dair telifleri hicrî IV. asırdan günümüze kadar devam etmiştir. Zeydî usulüne dair günümüze ulaşan ilk müstakil eser hicrî 340-424 tarihleri arasında yaşayan Taberistan Zeydîleri'nden Nâtık-Bilhak'ın *el-Müczî fi usûli'l-fikh*'idir. Yemen'de müstakil usul eserlerinin kaleme alınması Taberistan'dan yaklaşık bir asır sonrasına, hicrî VI. asra rastlamaktadır. Yemenli Zeydî usulcüler bu yüzyıldan itibaren çağdaş döneme kadar kesintisiz biçimde usul ilmine dair eserler telif etmiştir. *el-Müczî* Yemen'de telif edilen usul eserlerinin ilk örneklerini; usul konularını tertibi, usulün ihtilaflı konularını kendine has bir üslupla ele alışı, istifade ettiği usulcüler-usul eserleri ve ekoller bağlamında etkilemiştir. Her iki bölgeye ait literatür-aralarında ufak tertip farkları olmakla birlikte- fıkıh usulünü on baba ayırarak ele almışlardır. Bu tertip şekli genel olarak Basrî'nin *el-Mu'temed*, Cüveynî'nin *Varakât*, İbnü'l-Hâcib'in *Müntehâ* ve Râzî'nin *el-Mahsûl*'üne çok yakındır. *el-Müczî* ile başlayan ve fıkıh usulünün ihtilaflı konularını "Ehl-i ilm bu konuda ihtilaf etmiştir." şeklinde ele alan yazım üslubu *Fâik*, *Safvet*, *Mukni'* ve *Cevhere*'de devam etmiş; buna mukabil Yahya b. Hamza'nın *el-Hâvî*'si ile sona ermiştir. Her iki bölgeye ait usul eserlerinin temel kaynakları ilk Zeydî metinler olmakla birlikte bu eserlerin tamamında Ebû Ali, Ebû Hâşim el- Cübbâî, Kâdî Abdülcebâr ve Ebû'l-Hüseyn el-Basrî gibi Mu'tezilî usulcülerden ve onların *Umed*, *Nihâye*, *Mu'temed*, *Ziyâdâtü'l-Mu'temed* gibi eserlerinden ciddi nakiller vardır. Öte yandan Zeydî usulcüler Ebû'l-Hüseyn el-Basrî ve *el-Mu'temed*'ine özel bir ilgi göstermişler; *el-Müczî* ile *el-Mu'temed* Zeydî usulcülerini en fazla etkileyen eser olmuştur.

Zeydî usul eserlerinde *el-Müczî*'den itibaren Ebû Hanîfe, talebeleri, İsâ b. Ebân, Kerhî, Ebû Abdullah el-Basrî ve Cessâs'dan ciddi miktarda nakiller yer almakla birlikte Debûsî, Pezdevî, Serahsî ve sonraki dönem Hanefî usul eserlerine herhangi bir atfa rastlanamamıştır. Bu durum ilk dönemde her iki ekol fakihleri arasında var olan muhit birlikteliğinin ya da itikadî yakınlaşmanın ortadan kalkması ile izah edilebilir.

Daha önce isim zikretmeksizin Şâfiî mezhebine, Eş'ârilere ve Mütetekellimînin görüşlerine atıfta bulunma geleneği Yahyâ b. Hamza'nın *el-Hâvî*'si ile birlikte sona ermiştir. İlk defa o Bâkullânî, Şîrâzî, Cüveynî, Gazzâlî ve Râzî gibi usulcülere ismen atıflar yapılmıştır. Bu listenin İbnü'l-Murtazâ ile birlikte daha da kabardığı görülmektedir. Bu da Zeydî usulünde mütetekellimîn usulcülerinin ciddi ve belirleyici bir etkisinin olduğunu göstermektedir. Nitekim usul eserlerinde yer alan or-

tak örnekler bunu teyit etmektedir. Bunda Yemen’de Zeydîlerle uzunca bir dönem aynı muhiti paylaşan Şâfiîlerin belli dönemlerde bölgeye hâkim olmasının da etkisinin olabileceği değerlendirilmektedir. Yemen’de telif edilen eserlerin özellikle “lafızlar ve delaletleri” konusunun tasnifinde Behrân’dan itibaren İbnü’l-Hâcib’in *Müntehâ*’sının tesiri hissedilmektedir. İstihsanın şer’î bir delil oluşu ilk defa *el-Müczî*’de zikredilmiş; Yemenli usul eserleri de bunu tekrar etmişlerdir. Taberistan Zeydîleri’nin kaleme aldığı *el-Müczî*’de Zeydî usulünün temeli olan Ehl-i beyt icmâının şer’î bir delil olduğu zikredilmezken, Yemen Zeydîleri’nin kaleme aldığı usul eserlerinin tamamında bu konu yer almıştır. Her iki bölge usulcülere kendi Zeydî üstatları yanında ilk dönem Irak Hanefîleri, Mu’tezilî ve Mütetekellimîn usulcülerin ciddi tesiri altında kalmışlardır. Bütün bu ekollerin birikiminden istifade eden Zeydî bilginler süreç içerisinde fıkıh usulüne dair bigâne kalınmayacak eserler kaleme almışlardır. Onların bu tutumu Ehl-i sünnete yakın durmalarının da temel nedenlerinden biridir. Bu devasa literatür araştırmacılara bakir bir alan sunmakta, pek çok konu ve müellif araştırılmayı beklemektedir.

Kaynakça

- ‘Azzân, Yahya Sâlim, Sârimüddin el-Vezîr’in *el-Fusûlü’l-Lü’lüyye*’sine Yazdığı Mukaddime, Merkezü’t-Türâs ve’l-Buhûsu’l-Yemenî ve Dâru’l-Menâhil, Beyrut 2001.
- Arı, Mehmet Salih, “Tâhîriler”, *DİA.*, XXXIX, 405-407.
- Basrî, Ebü’l-Hüseyn Muhammed b. Ali, (ö. 436/1044), *Kitâbü’l-mu’temed fi usûli’l-fıkh*, thk. Muhammed Hamidullah, el-Ma’hedü’l-ilmî el-Ferînsî li’d-dirâseti’l-‘Arabîyye, Dimeşk 1964/1384.
- Başoğlu, Tuncay, *Fıkıh Usulünde Fahreddin er-Râzî Mektebi*, İsam yayınları, İstanbul 2014.
- Brockelmann, Carl, *Târihu’l-‘edebi’l-‘Arabî*, trc. Muhammed Fehmi Hicâzî, el-Hey’etü’l-Mısrîyyetü’l-‘Âmme li’l-Küttâb, Mısır 1995.
- Buhlûlî/Behlûlî, Ca’fer b. Ahmed, *et-Takrîb fi usûli’l-fıkh*, Sa’na Yazması. Müessesetü’l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye Arşivi.
- Cüşemî, Hâkim, “Şerhu’l-‘uyûn”, *Fadlül-i’tizâl ve tabakâtu’l-Mu’tezile içinde*, thk. Fuâd Seyyid, Dâru’t-Tunûsiyye, Tunus 1974.
- Cüveynî, İmâmü’l-Haremeyn Abdülmelik, *Metnü’l-varakât*, Dâru’s-sami’î, Riyad 1996.
- Doğan, İsa, “Hasan el-Utrûş”, *DİA.*, XVI, 356-358.
- Ebî’r-Ricâl, Ahmed b. Salih b. (ö.1092/1681), *Matla’u’l-büdü’r ve mecme’u’l-bühûr fi terâcimi ricâli’z-Zeydiyye*, thk. Abdürrekîb Mutahhir Muhammed, Merkezü Ehlî’l-Beyt li’d-Dirâsâti’l-İslâmiyye, Sa’de 2004/1425.
- Eymen, Fuad Seyyid, *Târihu’l-mezâhibi’d-dîniyye fi bilâdi’l-Yemen*, ed-Dâru’l-Masriyye el-Lübnâniyye, 1. Baskı, yy. 1988/1408.
- Gökâl, Yusuf, “Zeydiyye”, *DİA.*, XLIV, 328-331.
- _____, *Zeydîlik ve Yemen’de Yayılışı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006.

- Habeşi, Ahmed Muhammed, *Masdaru'l-fikri'l-İslâmi fi'l-Yemen*, Beyrut 1988.
- Hamzî, İbrâhim Yahyâ ed-Dersî, Abdullah b. Hamza'nın *Safvetü'l-İhtiyâr*'ına Yazdığı Mukaddime, Merkezü Ehl-i beyt li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, Yemen 2002.
- Hüseynî, Es-Seyyid Ahmet, *Müellefâtü'z-Zeydiyye*, Menşûrâtu Mektebeti Âyetullah el-Mer'âşi en-Necefi, yy. 1413.
- İbn Fend, Muhammed b. Ali b. Yunus (ö.916/1510), *Meâsiru'l-ebrâr fi tafsîli mücmelâti cevâhiri'l-ahbâr*, thk. Abdüsselam b. Abbas el-Vecih, Halid Kâsım Muhammed, Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, San'a 2002.
- İbnü'l-Hâcib, Cemâlüddîn Ebî Amr, (ö. 646/1248), *Kitâbü müntehe's-sûl ve'l-emel fi 'ilmeyi'l-usûl ve'l-cedel*, Matbaatü's-Saâde, Mısır 1326.
- İbnü'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ, *Minhâcü'l-vüsûl ilâ mi'yâri'l-'ukûl fi 'ilmi'l-usûl*, thk. Ahmed Ali Mutahhar el-Mâhizî, Dâru'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, San'a 1992.
- _____ *Kitâbu mi'yâri'l-'ukûl fi 'ilmi'l-usûl*, (*el-Bahru'z-Zehâr kitabının içinde*), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2001.
- _____ *Kitâbu tabakâti'l-Mu'tezile*, thk. Susanna D. Wilzer, 3. Baskı, Beyrut 1987.
- Madelung, Wilferd, *Der İmam al-Qasim İbn İbrahim*, Walter de Guruyter, Berlin 1965.
- Mahatvarî, Murtazâ b. Zeyd, *Şerhu muhtasar 'alâ metni'l-kâfil*, Merkezu Bedri'l-İlmî ve's-Sekâfi, 1. Baskı, San'a 2001.
- Mâhizî, Ali, Ahmed b. Yahya İbnü'l-Murtazâ'nın, *Minhâcü'l-vüsûl ilâ mi'yâri'l-'ukûl fi 'ilmi'l-usûl*'üne Yazdığı Mukaddime, Dâru'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, San'a 1992.
- Mansûr-Billâh, Abdullah b. Hamza (ö.614/1217), *Safvetü'l-ihtiyâr fi usûli'l-fikh*, thk. İbrâhim Yahyâ ed-Dersî el-Hamzî, Hâdî b. Hasan b. Hâdî el-Hamzî, Merkezü Ehli'l-Beyt li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, Sa'de 2002.
- Mu'tazid-Billâh, Yahya b. Muhsin b. Mahfûz (ö.636/1239), *el-Mukni' fi usûli'l-fikh*, Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye Arşivi, San'a Yazması.
- Muhallî, Ahmed b. Muhammed (ö.652/1254), *el-Hadâiku'l-verdiyye fi menâkibi eimmeti'z-Zeydiyye*, thk. Murtazâ b. Zeyd el-Mahatvarî, Mektebetu Merkezi Bedr, San'a 2002.
- Müeyyed-Billâh, İbrâhim b. Kâsım (ö.1152/1739), *Tabakâtü'z-Zeydiyyeti'l-kübrâ*, thk. Abdüsselam b. Abbas el-Vecih, Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, Amman 2001.
- Müeyyed-Billâh, Yahya b. Hamza Ali b. İbrahim El-Hüseynî (ö.749/1348), *el-Hâvi li hakâikil edilletil fikhiiyye*, Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye Arşivi, San'a Yazması.
- Nâtık-Bilhak, Yahyâ b. Hüseyin b. Hârûn el-Hârûnî (ö. 424/1033), *el-İfâde fi târihi eimmeti'z-Zeydiyye*, thk. M. Yahyâ Sâlim 'Azzân, Dâru'l-Hikmeti'l-Yemânî, San'a ty.
- _____ *el-Müczi fi usûli'l-fikh*, thk. Abdülkerim Cedbân, 1. Baskı, yy. 2013/1434.
- Rassâs, Ahmed b. Muhammed (ö.656/1258), *Cevheretü'l-usûl ve tezkiretü'l-fuhûl fi 'ilmi'l-usûl*, Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye Arşivi, San'a Yazması.
- Rassâs, Hasan b. Muhammed, *el-Fâik fi usûli'l-fikh*, Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye Arşivi, San'a Yazması.
- Râzî, Fahreddin (ö.606/1210), *el-Mahsûl fi 'ilmi'l-usûl*, thk. Tâhâ Câbir el-Alvânî, I-VI, Riyad 1399-1401/1979-1981.

- Saymerî, Kâdî Hüseyin b. Ali, *Kitâbu mesâilî'l-hilâf fî usûli'l-fıkh*, (thk. Abdulvahid Cehdâni) (Eserin tahkiki, muhakkikin doktora tezinin ikinci kısmını oluşturmaktadır. Bkz. Abdelouahad JAHDANI, *Kitâb Masâil al-Hilâf fî Usûl al-Fıqh Les problèmes de divergences en méthodologie juridique de Husayn B. 'Alî al-Saymarî*, (Basılmamış doktora tezi), Université De Provence, Aix-Marseille 1991.
- Temel, Ahmet, "Was There A Zaydî Usûl Al-Fıqh? Searching For The Essence Of Zaydî Legal Theory In The School's First Complete Usûl Work: Al-Natiq Bi-L-Haqq's (340-424/951-1033) "Al-Mujzî Fî Usûl Al-Fıqh". *İnsan ve Toplum*, 6, (1). 2016.
- Tomar, Cengiz, "Yemen", *DİA.*, XLIII, 415.
- Üzüm, İlyas, "Zeydiler", *DİA.*, XLIV, 326, 327.
- Vecih, Abdüsselam. b. Abbas, *A'lâmü'l-mü'ellifne'z-Zeydiyye*, Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, Amman 1999.
- Vezîr, Ahmed b. Muhammed b. Ali, *el-Musaffâ fî usûli'l-fıkh*, Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, Beyrut 2002.
- Vezîr, Sârimüddîn, *el-Fusûlü'l-lü'lüyye fî usûl-i fıkhî'l-'ıtrati'z-zekiyye ve a'lâmi'l-ümmeti'l-Muhammediyye*, thk. Muhammed Yahyâ Sâlim 'Azzân, Merkezi't-Turâs ve'l-Buhûsi'l-Yemenî ve Dâru'l-Menâhil, Beyrut 2001.
- Yaşaroğlu, Hasan, "Zeydiyye", *DİA.*, XLIV, 324-326.
- Yücel, Fatih, Usûl yazım yöntemi açısından hicri VIII.-X. asra ait Zeydî ve Hanefî literatürü, *TALİD*, 11 (22), s. 305-339, 2013.
- _____ "İlk Dönem Irak Hanefilerinin Zeydî Usûlüne Etkilerine Yönelik Bir İnceleme (Kerhî ve Ebû Abdullah el-Basrî Örneği)", *Diyanet İlmî Dergi*, Cilt 52, Sayı: 2, Nisan-Mayıs-Haziran 2016.
- _____ "Zeydiyye (Fıkıh)", *DİA.*, XLIV, 331-338.
- Zirikli, Ebû Gays Hayrüddîn, *el-A'lam*, Dâru'l-'İlm li'l-Melâyin, Beyrut 2002.
- Zysow, Aron, "Mu'tazilism and Mâturidism in Hanafî Legal Theory", *Studies in Islamic Law and Society (Studies in Islamic Legal Theory)*, Brill, Leiden, Boston, Köln 2002, sy. 15, s. 235-265.